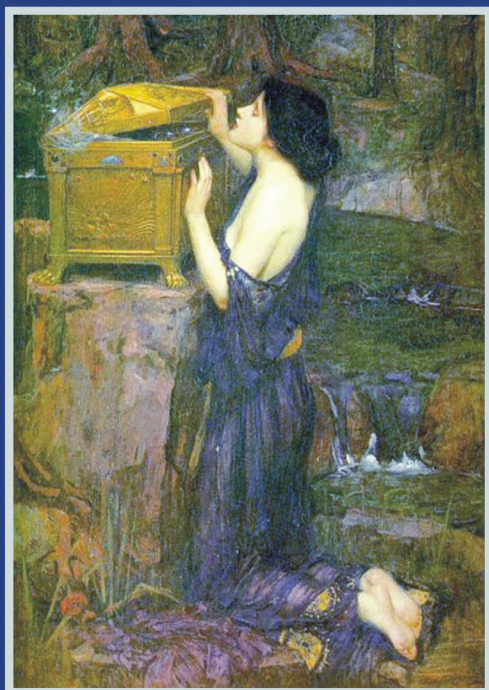

Pandora Könyvek 18.

Mózses Mihály

**AGRÁRFEJLŐDÉS ERDÉLYBEN
1867–1918**

Mózes Mihály

AGRÁRFEJLŐDÉS ERDÉLYBEN
1867–1918

Pandora Könyvek

18. kötet

Mózes Mihály

**AGRÁRFEJLŐDÉS ERDÉLYBEN
1867–1918**

Sorozatszerkesztő:

prof. Dr. Mózes Mihály

A 2009-ben megjelent kötetek:

Gábos Judit

Dinu Lipatti

(14. kötet)

Várady Krisztina

Poulenc: Un soir de neige

(15. kötet)

Csüllög Judit

A népdal szerepe a kezdők zongoraoktatásában

Magyarországon

(16. kötet)

Őrsi Tibor

Lexikológiai és szaknyelvi tanulmányok

(17. kötet)

Mózes Mihály

**AGRÁRFEJLŐDÉS ERDÉLYBEN
1867–1918**

Líceum Kiadó
Eger, 2009

Lektorálta:

Dr. Molnár Tibor

A borítón

John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

ISSN: 1787-9671

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2009. június Pédányszám: 100

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalomjegyzék

I. A tőkés átalakulás alapjai.....	7
II. Az agrárfejlődés sajátosságai Erdélyben	19
III. A modernizáció és az agrártársadalom.....	67

I. A TŐKÉS ÁTALAKULÁS ALAPJAI

A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET SAJÁTOSSÁGAI ERDÉLYBEN, A BÁNÁTBAN ÉS A TISZÁNTÚLON

A népesség növekedése

A kapitalizmus kialakulását, a gazdasági növekedés megindulását Európa szerte a lélekszám gyors – demográfiai átmenetnek nevezett – növekedése kísérte.¹ A kibontakozó ipari forradalom sodrása alapvető változásokat hozott a demográfiai magatartás, a népesség eloszlása, a foglalkozási struktúra terén, a városi, falusi népesség viszonylagos nagyságában.² A 19. század második felében fokozatosan meggyorsult a népesség növekedési üteme Magyarországon is. Az átlagos évenkénti növekedési ütem 1787 és 1850 között 5,5 ezrelék volt, 1850 és 57 között 6,2 ezrelék. Magyarország lakossága pedig a következőképpen növekedett.³

Polgári népesség ezer főben	Évtized	Évi növekedés %-ban
11 609	1850–1857	0,62
12 124	1858–1871	0,93
13 560	1871–1880	0,15
13 729	1881–1890	1,03
15 133	1891–1900	0,98
16 684	1901–1910	0,82

A fenti adatok arra utalnak, hogy az 1850-es évek végétől ugyan a demográfiai robbanás korszakába lépett az ország, de ez a növekedés jórészt a nagy kole-rájárvány miatt a 70-es években alaposan megtorpant. Olyannyira, hogy a kole-rájárvány hatásai – ha a növekedési ütem később fel is gyorsult – érezhetőek voltak még több évtizedes távlatban is: 1869–1910 között Magyarország lakossága csak 35%-kal gyarapodott.⁴ Hatással volt a növekedés mérséklésére – főleg 1880 után a kivándorlás felerősödése is. A 19. század utolsó évtizedeiben körülbelül félmillió, a 20. század elején további 1,4 millió fő „tántorgott ki Amerikába”. Ha a visszavándorlási különbözettel is számolunk, akkor a „tisza veszteség” összesen 1,3–1,4 millió főt tett ki. Ez a népegszaporodás egyötödének felelt meg.⁵

Az említett demográfiai hullám tájegységenként változó képet mutatott. Az átlagosan 35,4%-os országos népességnövekedéssel szemben (1869–1910) Fiume vidékén 178,5%-kal, a Duna–Tisza közén 76%-kal, Horvát-Szlavóniában 42,4%-kal növekedett a lakosság száma. Az itt vizsgált régiók közül a Tiszántúl

északi részein (Tisza bal partja) a növekedés meghaladta az országos átlagot kerekén 2 százalékkal (37,4), más területek viszont jelentősen elmaradtak ettől. Erdélyben 24,4 százalékos, a Tisza–Maros szögében pedig mindössze 22,2%-os volt a növekedés.

Tényleges szaporodás Magyarországon 1869–1910

Terület	Arány az összlakosság %-ban		Növekedés a két időpont között
	1869 %-ban	1910 %-ban	%-ban
Duna jobb partja	15,6	14,8	27,8
Duna bal partja	11,2	10,4	26,1
Duna–Tisza köze	13,9	18,0	76,0
Tisza jobb partja	9,7	8,5	18,8
Tisza bal partja	12,2	12,4	37,4
Tisza–Maros szöge	11,4	10,3	22,2
Királyhágón túl	14,0	12,8	24,4
Fiume város és terület	0,1	0,2	178,5
Horvát -	11,9	12,6	42,4
Magyarország teljes	100,0	100,0	35,4 ⁶

A fenti adatok szerint a felölelt 40 év alatt az ország keleti területein legfeljebb a Tisza bal parti terület érte el a 0,8–0,9% évi növekedési arányt, Erdély és a Tisza–Maros szöge fél százalékos évi növekedési ütemével a tradicionális gazdaság korszakára jellemző népességszaporodást mutatott. Ha az említett régiók demográfia fejlődéséről készített részletesebb évtizedenkénti elemzést vizsgáljuk, akkor lényegesen differenciáltabb képet kapunk.

1869 és 80 között valamennyi itt vizsgált régióban csökkent a népesség száma. A csökkenés a Tisza bal parti területeken 70 461 fő, a Tisza–Maros szögében 32 284 fő, Erdélyben 67 757 fő. A dualizmus első évtizede tehát itt nem indítja meg a „népesedési robbanást”. Ennek több oka volt. Ezeket a területeket sújtotta leginkább a kolerajárvány. Néhány megye lakosságának 10–13%-át is elveszítette (Bihar pl: 11,79%, évi 1 százalékos csökkenés (!), vagy Szilágy megye 13,30%-os csökkenés volt jellemző.) Jelentős Szolnok-Doboka lakosságának 8,03 százalékos csökkenése is. Végül is 1869–1880 között Erdély 15 megyéjéből 13-nak, a Tiszántúl 13 megyéjéből (Tisza bal part és a Tisza–Maros szöge) 8-nak csökkent a lakossága.⁷ A járvány erre nem elég magyarázat, bár bizonyára a csökkenés legfontosabb oka. A meginduló belső migrációnak is szerepe volt a „peremvidékek” népességcsökkenésében. A közlekedési vérkeringésbe be nem kapcsolt, tőkés iparról még csak nem is álmodó megyékből a munkát keresők ezrei áramlottak a tőkés ipar kis szigetei felé. Ugyanezen időben ugyanis az ipa-

rosodottabb megyék, városok lakossága nőtt, pl.: Erdélyben, Brassó vármegye, a Tiszántúlon Csanád megye, a Bánátban Krassó-Szörény vm. stb. A belső migrációról alkotható kép Erdélyben a legszomorúbb. Az iparosodó Brassó megye felszívó hatása is fél százalékos, alig kimutatható növekedést eredményezett csak. Csík vagy Udvarhely vármegyék szerény növekedése is inkább azt jelenti, hogy szerencsésebbek voltak, kevésbé volt pusztító a járvány, s a havasok macacs emberei is jobban ragaszkodtak az ősi földhöz, a tradíciókhoz, semhogy lakhelyet változtassanak. A kép szomorú átmeneti állapotról tanúskodik, egyfajta „*papírforma kapitalizmusról*”, egy álmos, tradicionális vidékről, amely várja a növekedés hajnalának felvirradását.⁸

A népesség növekedése a Tiszántúlon és a Tisza–Maros szögében 1869–1910 között

	Összes polgári népesség					A szaporodás százalékosan				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869–80	1881–91	1891–1900	1901–1910	
TISZÁNTÚL										
Békés vm.	212 973	229 757	258 386	278 731	298 710	7,88	12,46	7,87	7,16	
Bihar vm.	472 200	416 510	478 147	527 135	582 132	11,79	14,80	10,24	10,43	
Nagyvárad táj vm.	28 698	31 324	38 557	50 177	64 169	9,15	23,09	30,13	27,88	
Hajdú vm.	119 548	122 207	13 438	148 606	161 134	2,22	9,68	10,86	8,43	
Debrecen szkv.	46 111	51 122	56 940	75 006	92 729	10,87	11,38	31,72	23,62	
Máramaros vm.	220 506	227 436	268 281	309 598	357 705	3,14	17,96	15,40	15,53	
Szabolcs vm.	218 791	214 008	244 945	288 672	319 818	-2,19	14,36	17,85	10,78	
Szatmár vm.	290 530	273 384	303 032	340 689	361 740	-5,90	10,87	12,42	6,17	
Szatmárnémeti szkv.	18 353	19 708	20 736	26 881	34 892	7,38	5,22	29,63	29,80	
Szilágys vm.	196 108	170 022	191 167	207 293	230 140	-13,30	12,44	8,43	11,02	
Ugocea vm.	67 498	65 377	75 461	83 316	91 755	-3,14	15,42	10,40	10,12	
TISZA BALPARTJA	1 891 316	1 820 855	2 069 690	2 336 104	2 594 924	-3,73	13,67	12,87	11,07	
Arad vm.	289 381	270 668	301 545	329 840	351 222	-6,47	11,41	9,38	6,48	
Arad szkv.	32 725	35 556	42 052	56 260	63 166	8,65	18,27	33,78	12,27	
Csanád vm.	94 658	109 011	130 575	141 117	145 248	15,16	19,78	7,22	3,07	
Krassó-Szőrény vm.	378 077	382 530	407 635	443 001	466 147	1,18	6,56	8,67	5,22	
Temes vm.	359 009	340 715	372 786	391 814	400 910	-5,09	9,41	5,10	2,30	
Temes vár szkv.	32 023	33 694	39 884	59 229	72 555	4,57	18,37	48,50	22,49	
Tortontál vm.	546 428	526 809	591 260	590 318	594 343	-3,75	12,48	-1,16	0,68	
TISZA–MAROS SZÖGE	1 753 596	1 721 312	1 907 596	2 054 712	2 141 769	-1,84	10,82	7,71	4,23⁹	

	Összes polgári népesség						Szaporodás százalékosan			
	1869	1880	1890	1900	1910		1869–80	1881–90	1890–1900	1900–10
Alsó-Fehér vm.	188 702	178 021	193 072	212 352	221 618		-5.66	8.45	9.98	4.36
B.Naszód vm.	96 339	95 017	104 737	119 014	127 843		-1.37	10.23	13.63	7.41
Brassó vm.	83 507	83 929	86 777	95 565	101 199		+0.50	3.39	10.12	5.89
Csik vm.	107 285	110 940	114 110	128 382	145 720		+3.41	2.85	12.50	13.50
Fogarás vm.	86 943	84 571	88 217	92 801	95 174		-2.73	4.31	5.19	2.55
Háromszék vm.	125 881	125 277	130 008	137 261	148 180		-0.48	3.77	5.57	7.88
Hunyad vm.	257 459	248 464	267 895	303 838	340 135		-3.49	7.82	13.41	11.94
Kis-Küküllő vm.	100 161	92 214	101 045	109 197	116 091		-7.93	9.57	8.06	6.31
Kolozs vm.	177 883	166 384	192 443	204 361	225 879		-6.46	15.66	6.19	10.52
Kolozsvár szkv.	26 382	29 923	32 756	49 295	60 808		+13.42	9.47	50.49	23.35
Maros Torda vm.	152 949	146 116	163 648	178 096	194 072		-4.47	12.00	8.82	8.97
Marosvásárhely szkv.	12 678	12 883	14 212	19 522	25 517		+1.62	10.31	37.36	30.70
Nagy-Küküllő vm.	137 193	132 454	135 312	145 138	148 826		-3.45	2.16	7.26	2.54
Szeben vm.	145 523	141 627	148 738	166 188	176 921		-2.68	5.02	11.73	6.45
Szolnok-Doboka	210 597	193 667	217 550	237 134	251 936		-8.03	12.33	9.00	6.24
Torda Aranyos	137 856	137 031	150 564	160 579	174 375		-0.60	9.87	6.65	8.59
Udvarhely	105 457	105 520	110 132	118 275	124 173		+0.05	4.37	7.39	4.98 ¹⁰

Az 1880-as évektől az első világháborúig terjedő időszakban felgyorsult mindkét vizsgált területen a népesség növekedése. A legtöbb tiszántúli megyében a 80-as évek évi 1% fölötti növekedést eredményeztek. Erdélyben – összefüggésben a modernizáció késésével – a 90-es években emelkedett az évi népszaporulat 1% felé.

Néhány vármegyében a nyolcvanas években egészen kiemelkedő évi növekedési ráta alakult ki, amely azonban a következő évtizedre 1% körüli szintre mérséklődött.

A nyolcvanas évek „demográfiai átmenete” a Tiszántúlon

Megye	Évi növekedés (1881–1890) %-ban
Csanád	1,82
Máramaros	1,67
Ugocea	1,45
Bihar	1,39
Szabolcs	1,36 ¹¹

Egészen bizonyos azonban, hogy a táblázatban felsorolt megyék közül egyik sem sorolható az iparfejlődés élvonalába az említett években, itt tradicionális gazdasági talajon indult népességnövekedés mutatható ki. Olyan helyzet, amikor már megindul a halálozási ráta csökkenése, nő a lélekszám, de még nem erős az iparosodottabb vidékek felé a belső vándorlás. Egyelőre csak egy-két város színpantja be a vidék lakosságát, s kevesen mennek távoli vidékek felé.¹² Meglepő, hogy az iparosodó megyék lakossága nem növekedett ilyen mértékben, pl.: az említett időpontok között Krassó-Szörény lakossága csak évi 0,64%-kal, Temes vármegyéé évi 0,90%-kal változott. Erdélyben kimondottan komor kép tárul fel.

A növekedési adatokból bizony alig lehet belső migrációra következtetni.

Évi népességnövekedés a 80-as években Erdélyben

Megye	Évi növekedés (1881–1890) %-ban
Brassó vm.	0,33
Hunyad vm.	0,76
Háromszék vm.	0,37
Csík vm.	0,28
Besztercze Naszód	0,98
Fogarás	0,42
Kis-Küküllő vm.	0,92
Kolozs vm.	1,46
Maros-Torda	1,14

Megye	Évi növekedés (1881–1890)
	%-ban
Nagy-Küküllő vm.	0,21
Szeben vm.	0,49
Szolnok-Doboka vm.	0,76
Torda-Aranyos vm.	0,95
Udvarhely vm.	0,43
Alsó fehér vm.	0,82 ¹³

Kiemelkedett Kolozs és Maros Torda vármegye népességnövekedése. A határ közeli erősen magyar lakosságú megyékben rendkívül szerény növekedés figyelhető meg Háromszék vm., Csík vm. Egészen más a helyzet a jórészt nemzetiségi lakosságú iparosodó megyékben. Ide erőteljesebb a bevándorlás (pl. Besztercze–Naszód, Ugocsa megye.)

A kilencvenes évektől a világháborúig terjedő időszak viszonylag kiegyensúlyozott népességnövekedést mutat. Ugyanakkor bizonyos differenciálódás is jelentkezik az egyes megyék között. A gyengébben iparosodó megyék pl.: Békés, Hajdú, Szatmár 1,0% évi népességnövekedési szintet mutatnak. Az átlag azonban a legtöbb megyében 1% körüli. Megvoltak azonban a kelet-magyarországi demográfiai forradalomnak az iparosodással összefüggő korlátjai is. A korábban iparosodó, s a nyolcvanas években nagy népességnövekedési ütemet felmutató Arad, Temes megyék népességnövekedési üteme 0,5% körüli szintre esett vissza. Nem volt már további elég erős iparosítás ahhoz, hogy jelentősebb migráció célpontjai lehettek volna e területek.

A századforduló körül a határvidéki megyék lakosságnövekedési üteme megtorpant. Erőteljesebbé vált a kivándorlás a szomszédos országokba és a bemene-külés az ország nagy iparosodó központjaiba. A belső migráció fő központjai a két vizsgált régióban a következő területek voltak:

Belső migráció az 1880 és 1890-es évben

Megye	Vándorlási különbözet	
	1880	1890
<i>Tiszántúl</i>		
Békés	– 5 340	– 9 853
Bihar	+ 1 526	+ 4 417
Hajdú	+ 3 618	863
Máramaros	491	– 1 160
Szabolcs	+ 3 745	+ 6 536
Szatmár	– 2 390	– 5 658
Szilágy	– 1 520	– 2 551
Ugocsa	–526	230

Megye	Vándorlási különbözet	
	1880	1890
Arad	+ 1 549	+ 2 703
Csanád	-434	910
Krassó Szörény	+ 2 942	+ 2 836
Temes	+ 6 416	+ 5 556
Torontál	- 5 823	- 7 666
<i>Erdély</i>		
Alsó-Fehér	130	-735
Besztercze-Naszód	+ 1 268	+ 1 821
Brassó	+ 4 963	+ 6 861
Csik	- 3 304	- 5 207
Fogaras	859	540
Háromszék	- 3 052	- 4 189
Hunyad	-162	-446
Kolozs	+ 3 002	+ 3 109
Maros-Torda	- 1 165	- 2 728
Nagy Küküllő	-207	- 2 883
Szeben	347	+ 4 271
Szolnok-Doboka	- 1 667	- 1 425
Torda-Aranyos	905	653
Udvarhely	- 2 915	- 5 036 ¹⁴

A Tisza bal parti megyékből (Békés, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Ugocsa) ebben a periódusban erőteljes elvándorlás volt jellemző, amely erősödött 1880 és 90 között és a megyéből elvándorlók száma az 1880-as 396-ról 1890-re 7176 főre nőtt. Nyilvánvaló, hogy mindez összefügg a városfejlődés és iparfejlődés korlátozottságával. Erdély lakosságára szintén az 1880-as évektől jellemző az elvándorlás. 1880-ban még 1068 emberrel több telepedett itt le, mint amennyi elvándorolt. 1890-re fordult a kocka és 2100 fővel többen költöztek el vagy vándoroltak ki, mint amennyien letelepedtek. A Tisza-Maros szöge pozitív vándorlási különbözettel dicsekedhetett mindkét időpontban. 1880-ban +4650, tíz évvel később +4359 volt a vándorlási különbözet. Mindez Arad, Temes, Krassó-Szörény bányászatának és iparának, valamint az igen lendületes városfejlődésnek köszönhető (ld. később).

Az ország többi régiójával összevetve igen szerény a belső migráció az általunk vizsgált területeken. Álljon itt az összehasonlítás kedvéért néhány adat:

Belső migráció az egyes régiókban 1880 és 1890-ben

Régió	Vándorlási különbözet	
	1880	1890
Duna bal partja	- 27 043	- 51 103
Duna jobb partja	- 29 853	- 70 609
Tisza jobb partja	- 23 310	- 31 146
Tisza bal partja	-396	- 7 176
Tisza Maros szöge	+ 4 650	+ 4 359
Erdély	+ 1 608	- 2 100
Duna-Tisza köze	+ 74 884	+ 157 814 ¹⁵

Az említett adatok önmagukért beszélnek. A belső migráció szembeszökő különbségei is a keleti régiók „fáziskésését” mutatják. Ólomlábakon, késve, s még az iparosodó Tisza–Maros szögében is kismértékben mutatkozik meg 1890-ig a belső vándorlás.

Kedvezőbb a vizsgált régiók demográfiai növekedésére a későbbi, 1910-ig terjedő változás. Az említett körzetek a világháború kezdetéig képtelenek ugyan olyan iparosodásra és városiasodásra, hogy akárcsak lakosságukat megtartsák, sőt az 1910-ig terjedő periódusban már a Tisza–Maros szöge is negatív vándorlási különbözetet mutatott. Véget ért a korán kezdődő, külső tőke nyomán felvirágzó, s különösebb belső lendületet nem indukáló nagyipari beruházási hullám, s megszűnt a környék népességének egy részére gyakorolt szívó hatás is.

Népszaporodás és migráció a Tiszántúlon (1880–1910)

Régiók, vármegyék	Tényleges szaporulat		Természetes szaporulat		Vándorlási különbözet	
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-osan	szám szerint	%-osan
<i>TISZA BAL PARTJA</i>						
Békés vm.	67 937	29,6	94 138	41,0	-26 201	-11,4
Bihar vm.	165 082	39,6	186 693	44,8	-21 611	-5,2
Nagyvárad tvkj	29 710	94,9	4 199	13,4	+25511	+81,5
Hajdú vm.	38 777	31,7	57 308	46,9	-18 531	-15,2
Debrecen	39 031	76,3	16 135	31,6	+22 896	+44,7
Máramaros vm.	129 472	57,0	142 204	62,5	-12 732	-5,5
Szabolcs vm.	104 359	48,7	126 553	59,1	-22 194	+10,4
Szatmár vm.	87 940	-32,2	124 164	45,4	-36 224	-13,4
Szatmárnémeti tjv.	14 443	73,3	4 650	23,6	+9 793	+49,7
Szilágy vm.	59 728	35,1	69 463	40,9	-9 735	4,8
Ugocsa vm.	26 306	40,2	33 529	51,3	-7 223	-11,1
Összesen:	762 785	41,9	859 036	47,2	-96 251	-5,3

Régiók, vármegyék	Tényleges szaporulat		Természetes szaporulat		Vándorlási különbözet	
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-osan	szám szerint	%-osan
<i>TISZA MAROS SZÖGE</i>						
Arad vm.	82 536	30,8	105 446	39,3	-22 910	-8,5
Arad tjv.	25 413	71,5	5 272	14,8	+20 141	+56,7
Csanád vm.	35 635	32,7	56 938	52,2	-21 303	-19,5
Krassó-Szörény vm.	83 850	22,1	76 090	20,0	+7 706	+2,1
Temes vm.	61 749	18,3	92 578	27,5	-30 829	-8,8
Temesvár tjv.	30 656	85,1	-64	-0,2	+30 720	+85,3
Versec tjv.	4 612	20,7	2 892	13,0	+ 1 720	+7,7
Torontál vm.	79 117	15,4	183 094	35,6	-103 977	-20,2
Pancsora tjv.	3 074	17,9	1 217	7,1	+1 857	+10,8
Összesen:	406 642	23,4	523 463	30,4	-116 821	-6,8¹⁶

Népszaporodás és migráció Erdélyben (1880–1910)

Vármegyék	Tényleges szaporulat		TERMÉSZETES SZAPORULAT		Vándorlási különbözet	
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-osan	szám szerint	%-osan
Alsó Fehér	41 156	23,1	56 160	31,5	-15 004	-8,4
Beszterce-Naszód	31 425	33,1	29 764	31,3	+1 661	+1,8
Brassó	14 528	17,3	26 031	31,0	-11 503	-13,7
Csík vm.	34 402	31,0	42 417	38,2	-8 015	-7,2
Fogaras	10 189	12,0	25 587	30,3	-15 398	-18,3
Háromszék vm.	22 309	17,8	37 429	29,9	-15 120	-12,1
Hunyad	90 467	36,4	56 077	22,6	+34 390	+13,8
Kis Küküllő	23 451	25,4	34 593	37,5	-11 142	-12,1
Kolozs	59 617	35,9	67 527	40,7	-7 910	-4,8
Kolozsvár tjv.	28 118	92,6	7 211	23,8	+20 907	+68,8
Maros–Torda	48 058	33,0	62 463	42,8	-14 405	-9,8
Marosvásárhely Tjv.	10 536	79,9	1 140	8,6	+9 396	+71,3
Nagy Küküllő	16 058	12,1	35634	26,9	-19 576	-14,8
Szeben vm.	30 816	21,8	40 726	28,8	-9 910	-7,0
Szolnok Doboka	57 638	29,8	65 943	34,0	-8 305	-4,2
Torda Aranyos	37 151	27,1	49 312	36,0	-12 161	-8,9
Udvarhely	18 192	17,2	33 400	31,6	-15 208	-14,4
Összesen	574 111	27,5	671 414	32,2	-97 303	-4,7¹⁷

Népszaporodás, migráció és népsűrűség regionális megoszlása Magyarországon

Régió	Tényleges szaporulat %	Természetes szaporulat %	Vándorlási különbözőség %	Népsűrűség	
				1869	1910
				Ft/km ²	
Duna jobb partja	19,4	35,3	-15,9	54,1	62,9
Duna bal partja	23,4	37,5	-14,1	52,4	66,1
Duna–Tisza köze	59,6	45,7	13,9	59,3	104,4
Tisza jobb partja	22	42,7	-20,7	46,8	55,6
Tisza bal partja	41,9	47,2	-5,3	43,6	59,9
Tisza–Maros szöge	23,6	30,4	-6,8	48,3	59
Erdély	27,5	32,2	-4,7	37,2	46,3
Fiume körzete	131,1	45,3	85,8	851,7	2371,7
Magyarország össz.:	31,9	38,6	-6,7	48	64,6 ¹⁸

Kiseb azonban az elvándorlás mértéke is, mint más régiókban (Duna jobb partja, Duna bal partja, Duna bal partja, Tisza jobb partja stb.). Ennek eredményeként a három itt vizsgált régió közelít azokhoz a területekhez népsűrűségben (és városiasodásban) ahol korábban is kiegyensúlyozottabba volt a demográfiai növekedés.

Az első világháborúig tehát ezen régiókat csak megérintette a modernizáció szele, de az ország központi területeinek (a főváros vidéke) jellemző demográfiai robbanása itt mérsékelt lendülettel jelentkezett. Jelentősnek látszott azonban a városiasodás a keleti végeken is, melyről a későbbi vizsgálódásaink adnak képet.

IRODALOMJEGYZÉK

- Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972. 17–18. p., illetve Max Weber: Gazdaságtörténet (Vál. tan.) Bp., 1979. 279. p.
- E. A. Wigley: Népesedés és történelem Bp., 1973. 137. p. W. Sombart: Der moderne Kapitalismus é.n. i.k. 577. p.
- Hanák Péter: A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. I.m.: Magyarország története Bp., 1979. I/2. 1119. p. alapján, illetve Katus László: Zun demographise Ubergang in Ungarn Acta Historica Academia Scientarium Hungaricae, 1981. 27. p. Külön nyomat 472. p. alapján.
- Berend–Ránki: i.m. 18–19. p. Vö.: Berend T. Iván – Szuhai Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon. Bp., 1975. 38. p.
- Berend–Ránki: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században, Bp., 1969. 39. p.

6. Kovachich J.: Magyar Történeti Demográfia. Bp., 1963. 251. p. (Továbbiakban: MTD)
7. Keleti Károly: Magyarország népesedési mozgalma 1864–73. és a cholera. Bp., 1875. 16–17. p.
8. Katus László: Zum Demographischen Übergang in Ungaru, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1981. Különlenyomat 472–473. p., a Monarchia területére vonatkozóan elemezte a kolerajárvány hatásait. hasonló adat: Grósz Lipót: Az 1872/3. évben uralkodott kolerajárvány. Bp., 1874.
9. Magyar Korona Országainak Népszámlálása I. k. 532–34. p. 1910.
10. MKON, 1910. I. k. uo.
11. Kovachich: i.m. uo.
12. A városok népességfelszívó szerepéről pl.: Tonelli Sándor: Szeged, Ismertető a város múltjáról, jelenéről, Szeged, 1926. 47. p., vagy Zelizy Dániel: Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása. Debrecen, 1882. 692. p. Általánosságban: Shigeto Tsuru The Economic Significance of Cities, H. I. T. Press 1966. 44. p.
Az alföldi és erdélyi városok népességfelszívó hatásáról Mózes Mihály: Debrecen ipara a dualizmus korában i.m. Ránki György: szerk. től napjainkig. Debrecen, 1976. 81–90. p.
A hazai belső emigrációról. Rác István. A paraszti emigráció és politikai megítélése Magyarországon. Bp., 1980. 47–50. p., valamint az 50–84. p.
13. MKON, 1900. I. k. uo.
14. MKON, 1890. I. 62–63. p. alapján
15. MKON, 1891. 62–63. p. alapján
16. Kovachich: MTD 7. sz. tábla alapján
17. Uo.
18. Kovacsics József: Magyarország történeti demográfiája. Bp., 1963. 251. p. alapján

II. AZ AGRÁRFEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI ERDÉLYBEN

A múlt század második fele, a modernizáció folyamatának egymással összefüggő, egymást kölcsönösen feltételező folyamatrendszerét eredményezte. A demográfiai, az agrár, az iparban bekövetkező az infrastruktúrát, sőt az egész társadalmi struktúrát alapvetően megváltoztató, új minőségeket eredményező „*forradalmak*” az ipari forradalomnak, mint komplex nemzetgazdasági-társadalmi folyamatnak összefonódó részterületeit alkották.

A gazdaság általános modernizálódása nem mehetett végbe a mezőgazdaság alapvető átalakulása nélkül. Az agrárforradalom része, több szerző szerint előfeltétele volt a modernizációnak. Kétségtelennek látszik, hogy az agrárfejlődés útja a belső piac nagyságát alapvetően befolyásoló tényező és így a belső felhalmozást is hatékonyan motiválta. A tőkés mezőgazdaság kialakulásának módja, radikalitása a gazdaság egyéb ágazatainak munkaerő ellátása és így a munkaerő piac szempontjából is fontos.¹ Max Weber fogalmazásában az agrár modernizáció „*ez a paraszt számára személyes szabadságot és szabad költözködési jogot...; megszűntek azok a földdel kapcsolatos kötöttségek, amelyek korábban... a földesúri jogokból következtek.*”² Az agrárforradalom technikai-technológia oldalának kibontakozása a társadalmi feltételek megváltozásának talaján gyorsult fel. A modern infrastruktúra kiépülése a hitelek, az ipar termelte eszközök tették lehetővé a mezőgazdasági technika és technológia ugrásszerű fejlődését.

Az agrárforradalom korában a mezőgazdaság már a „*rendszeres gazdasági növekedés*” ismérveit mutathatja.

Szabad György szerint „*Ez azt jelentette, hogy az ipari forradalom kibontakozásától ösztökélt termelés és forgalom növekedésének üteme rendszeresen meghaladta a népesség gyarapodását.*”

Más szerzők ugyancsak kiemelik a növekedés állandósulását, mint az agrárforradalom lényeges ismérvét.³

További területét alkotta az agrárforradalomnak a termelési szerkezet változása. Az agrárforradalom az ipari növények termelésének megjelenését a hús és tejtermelés fokozódását a belterjesebb módszerek elterjedését is jelentette. Az agrárforradalmat tehát olyan gyökeres átalakulásnak tekinthetjük, amely eredményezte:

- 1) Az agrárviszonyok (tulajdonviszonyok és azok jogi kifejeződési formái) társadalmi jellegű változásait,
- 2) A mezőgazdasági technika és technológia gyökeres átalakulását.
- 3) A rendszeres (bár ciklikus) növekedés megindulását.
- 4) A mezőgazdasági termelési szerkezet jelentős átalakulását.

- 5) Mindez együtt járt a mezőgazdasági népesség jelentős relatív csökkenésével.
- 6) Az agrártársadalom és a paraszti életforma gyökeres átalakulásával.

Mezőgazdasági tulajdonviszonyok és azok jogi kifejeződési formáinak változásai

Jobbágyfelszabadítás

Az agrárviszonyok változására a múlt század közepére alaposan megérett az idő. 1839–40 hozta az első eredményt az önkéntes örökváltság törvénybe iktatásával. 1848-ig azonban a jobbágyság alig egy százaléka élt örökváltság adta lehetőségeivel. A tradíciók és a hiányzó anyagi lehetőségek konzerválták a jobbágyság intézményét. Az 1848-as polgári forradalom és szabadságharc érdeme a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatása állami kárpótlással. Az áprilisi törvények kimondták, hogy az ország *„lakosai minden közterheket különbség nélkül egyenlően és aránylagosan viselik,“* (8. tc.), illetve *„az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot) dézsma és pénzbeli fizetések e törvény kihirdetésétől fogva örökösen megszüntetnek.“* (9. tc.)

Eltörölte a 9. tc. az úriszéket, ezzel a parasztnak urától való feudális függését is. A 13. tc. kimondta a papi tized megszüntetését a 15. tc. pedig az ősiség törvényének eltörléséről intézkedett.⁴

Mínthogy az áprilisi törvények kimondták Erdély és Partium egyesülését Magyarországgal, a jobbágyfelszabadítás ügye a forradalom kezdetén, a keleti végeken is rendeződni látszott. A magyarországi *„jogi forradalom“* nyomán Erdélyben több fontosabb álláspont körvonalazódott.⁵

Az erdélyi magyar liberális mozgalom már március végén – április elején kialakította programját az 1,4 milliónyi jobbágy és cselédsorban élő parasztság mentésére a hűbéri terhek alól. Megindult a liberálisok kezdeményezésére egy *„alkotmányos forradalom“* a magyarországi események hatására. A tettek sürgetőek voltak, hisz az áprilisi törvények nyomán a Bánság, Arad, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Máramaros megyék továbbá a Partium jobbágysága felszabadult és ennek hatására Erdély és a Tiszántúl területén is parasztmegmozdulások robbantak ki. Egyed Ákos több olyan dokumentumot talált, amely ilyen megmozdulásokról tanúskodik.⁶

Néhány liberális birtokos önként választotta a jobbágyfelszabadítás útját. Wesselényi Miklós kezdte a sort, aki 1848. március 6-án elengedte szilágysági falvaiban a dézsma és a robot nagy részét. Hasonlóan cselekedett Jósika Lajos Gorbán és környékén és az ismert Jósika Miklós is.⁷ Mindez azonban messze nem nyugtatta meg a kedélyeket. Wesselényi Balítéletekről c. könyvében megfogalmazott jóslata bevált:

„A parasztságnak a nemesség elleni előítéletei, balvélekedése, s fájdalom, lehet mondani gyűlölsége valójában igen szomorú következésű; ezáltal a két rend

közti hézag örökké sértőleg nő, az ejtett sebek mérgesednek, s szétválva erőtlene-
nek maradnak azok, akik önmentség vagy együtt munkásság céljából oly szükséges
lenne kezét fogni, kik egyesülve erősek lennének... Ezen betegséget ott kell
orvosolni, igyekezni, hol eredetének okai vannak: mi magunkban a szegénység
elnyomásában, a vele olykor kegyetlen... s igen ritkán igazságos bánásmódjában
s az önkénynek mindenbe veszélyt lehelő befolyásában.”⁸ Intette a nemességet a
jobbágyfelszabadító törvény megalkotása a sajtó is, első sorban a Kővári László
szerkesztette Kolozsvárról megjelenő Ellenőr című lap 1848. május 18-i számá-
ban a következőket írta: „*Tegyétek le címeiteket!... Ez a kor a tettek kor. Vetkez-
tétek le hát hiúságot... Ne keressétek a nemességet címekben, hanem tettekben*”.⁹

A konzervatív nemességet is befolyásolták az erdélyi események. A márciusi
(márc. 20–21.) liberális-konzervatív megbeszéléseken Kolozsvárt még merev
különbségek, oldódni kezdtek s a május 29-én összeült kolozsvári országgyűlés
már a sikert meghozni látszott. A jobbágytörvény kidolgozására régi liberálisok-
ból álló Indítványozó Bizottságot választottak (benne Wesselényi Miklós mellett
részt vett id. Bethlen János, Kemény Dénes, Berde Mózes, Szász Károly stb.).

A június 6-án beterveztett törvény mintájául a „*pozsonyi törvény*” szolgált.
Wesselényi Miklós olvasta fel a javaslatot, „*drámai hangú*” beszédet mondván.

Pálfi Sándor írnok a nap hangulatáról így írt: „*Tegnap lőn kimondva orszá-
gosan az úrbériség megszüntetése. Délelőtt a nemzeti gyűlésben a bizottmányi
szerkezet vita alá jött... Siri csend fogta el a termet, míg (Wesselényi)
indítványozá, hogy a kénytelenség bíróját be nem várva a kiváltságos osztály
vigyen áldozatot a haza oltárára! Legyen kimondva, hogy robot és dézsma nincs
többé! És e szót az ezer meg ezer hang maguk az öreg gyűlési tagok mindnyá-
jan visszhangozták.*”¹⁰

A jobbágyfelszabadítást hivatalosan az erdélyi 1848. évi IV. törvénycikk fo-
galmazta meg. A bevezetőben ez állt: „*Az úrbériségeken (colonicaturákon) ed-
dig feküdt úrbéri szolgálat (robot), dézsma és pénzbeli fizetések e törvény által
eltöröltetnek.*”¹¹ Az 1. § kimondta, hogy „*a magán földesurak kármentesítését, a
nemzeti közbecsület védpajzsa alá*” kell helyezni. A módoszatokról (2. §) a kö-
vetkező országgyűlésnek kellett döntenie. A 4. § kimondta, hogy „*A helységek
polgárai (eddiggi jobbágyok és zsellérek) azon telkek és földek használatában,
melyek kezeiben találtak, bárminő természetűek legyenek is azok – nem fog-
nak bíróság közbejötté nélkül háborgatni, sem legeltetési, fairtási és nádlási
rendes és folytonos eddigi haszonvételeikben megszorítottatni. Mindazonáltal, ha
valamely telek vagy föld, melynek természete kérdés alá jött... tiszta majorság-
nak találhatik, az illető úrbéres az elmaradt haszonvételt megtéríteni köteles
lesz.*”

A 4. § tehát igaz, hogy csak bírósági döntés alapján adta meg a lehetőséget a
majorsági földek burkolt kiterjesztésére. Jelentősége a parasztság óriási csoport-
jai számára korszakalkotó volt s a magyarországi előnyösebb helyzetet teremtett.

Az 5. § rendelkezett arról, „*hogy a magyar minisztériumot, egy főbírósgot és albírósgokat fog szükséges számban haladéktalanul alkotni és működésbe tenni avégre, hogy azon eseteket amelyekben a földesurak és volt úrbéreseik között a telek vagy föld természete fölött kérdés forog fenn, az Erdélyi törvények és magánjog elvei szerint summáson elítéljék*”. Kimondja továbbá a IV. tc. 6. § a Székely örökség a „*tiszta majorságok*” közé értetik, így a székelyek úgynevezett colonusaira a mentesség gyakorlatilag nem értelmezhető. A 8. § szerint „*Szőlők, mennyiben nem úrbéri állományok közé tartozott helyekről felfognák – a dézsmaadás alól kivett helyek közé nem érttetnek. A kocsmajog és egyéb kisebb királyi járadalmak (regálék) eddigi birtokosok használatában hagyatnak.*”

Kimondja az erdélyi törvény is „*az úri- és harmadnapos székek megszüntetését. A további perek „a helyhatósági törvényszékre utasíttatnak.*”

A törvény mindent összevetve óriási lépés. Megteremtette Erdélyben ugyanis a polgári földtulajdon kialakulásának lehetőségét. Utat nyitott a paraszti gazdálkodás fellendülése előtt.

Meghagyott 1848 jónéhány egyéb feudális tradíciót is „*örökségként*” pl.: *kiáltásos bort és vadászatot*” is.¹²

A törvény 6. §-a székely örökséget kivette az úrbériség hatásköréből, így a nem őslakos székelyföldi parasztság a vármegyei jobbágyságnál előnytelenebb helyzetbe jutott. Az erdélyi kormányshék június 6-án „*előleges értesítést*” küldött az összes kormányshékeknek a jobbágyszabadítás részleteiről. Június 8-án Pestre a nádorhoz is felküldték a törvény teljes szövegét a következő indoklással:

*„Szent és mellőzhetetlen kötelessége azért minden ekként felszabaduló erdélyi volt jobbágnak és zsellérnek, most már szabad polgárnak, hogy méltányolván és hálás érzettel elismervén azon szép áldozatot, melyet Magyarország megelőző példáját követve, az erdélyi földesurak tiszta hazafiúi indulatból s volt jobbágyaik iránti testvéries érzésből hozni nem késedelmeztek.”*¹³

1848. június 18-a a tényleges jobbágyszabadítás napja volt Erdélyben. A gubernium körirata kimondta: az úri szolgálat, a dézsma megszűnik, a telek, a föld az eddigi úrbéres jobbágy és zsellér kezébe kerül. ugyanakkor kimondták a törvény előtti egyenlőséget, az úriszék eltörlését is. Megszüntették a születési előjogokat is.

Megvalósult a korábban úrbéri rendezést nem ismerő Erdélyben a tőkés mezőgazdaság megteremtésének egyik legfontosabb eleme, a jobbágyszabadítása. Megvalósult, de olyan körülmények jöttek létre, olyan aránytalan birtokstruktúra alakult ki, amely a világ szerencsésebb, más utat járó régióihoz viszonyítva nehezítette a tőkés viszonyok térhódítását. A kisparcellák földhöz, falu-

hoz, tradíciókhoz kötött ereje érvényesült, gátolta a racionális, avult formákat felszámoló árutermelő mezőgazdaság gyors térhódítását.

Erdély szűkebb területén összesen 4 680 000 holdnyi termőföldjéből állami kárpótlással 1 616 537 hold ment a volt jobbágyok tulajdonába. A kisbirtok a továbbiakban valamelyest még növekedett az irtásföldek használatbavételével. az 1854. évi pátens elrendelte, hogy az 1819 előtt keletkezett irtásföldek a parasztoktól nem vehetők el. Ugyanakkor ugyanezen pátens szerint a legelőterületek legalább egynegyed része a volt földesúr kezelésében maradt. Ez azt is jelentette, hogy a paraszti birtok a század második felében kiegészült a legelő- és erdőterületekkel, volt kaszálókkal stb.

Az érvényben levő örökösödési rendszer ugyanakkor elősegítette a parasztbirtok felosztását életképtelen kisparcellákra. A parasztparcellák száma pl. csupán 1857 és 1879 között 1,7 millióval nőtt a történeti Erdély területén.¹⁴

Külön problémát jelentett a székelyföldi-havasai telepítvények sorsa.¹⁵ Az 1873. évi XXII. tc. kijelentette, hogy Székelyföldön „*telepítvényeknek azok tekintendők, melyek az erdőségek kiirtása és a szántóföld, legelő vagy kaszálóvá való átalakítása céljából a községi osztatlan birtokon vagy magánföld-tulajdonosok majorsági birtokán eszközöltettek, habár község nem alakult is, de a telepítvényes vagy előde a telepítvényi birtokot 1848-iki január 1-én már bírta, használta vagy állandóan azon lakott, és ha rajta ház épült és gazdasági épület, a telepítvényes tulajdona.*”¹⁶

Mindez a székelyföldi paraszti birtokot – Gyimesi szerint – az irtványföldekkel rokonítja. itt a volt földesurak többnyire nem magánszemélyek, hanem községek, melyeknek lakosai esetleg még kisebb földek egyéni tulajdonosai voltak, mint a telepítvényes gazdák. A székely községek földje miatt „*székely örökség*” majorság jellegű volt. A havasok szinte lakatlan erdővidéke is jórészt a székely örökséghez tartozott. Ezekre a területekre a XVIII. század végétől, a XX. század elejétől egyre gyakrabban települtek be románok, csángók.¹⁷ Többségük később ingyen, csekély vagy névleges bérért (túróért, sajtért) megszerezte a telepedés jogát. Néhány falu is alakult így főképp Csíkban, ahol 11 ilyen településről is tudunk. A székelyföldi telepések számát 10 000 családra becsülték.¹⁸

A birtokszerkezet

Mindez azonban keveset vagy egyáltalán nem változtatott az erdélyi birtokszerkezeten. A nagybirtok jelentős túlsúlya volt jellemző, szemben az egyre differenciálódó parasztgazdaságok tengerével. A kisgazdaság kívül rekedt az árutermelésen, saját szükségleteket kielégítő családi vállalkozássá lett. Tulajdonosait nemcsak a jóléttől tartotta távol, de kikapcsolta a piacból és a földhöz láncolta a tradíciók és a viszonylagos biztonság erejével. Erdély a Bánáttal és a Tiszántúllal együtt még a „*föld társadalma*” volt.¹⁹

Országosan a birtokok a következőképpen oszlottak meg (1895)

Birtokkategória	Foglalkozási statisztika szerint %	Üzemstatisztika szerint %
0–5	55,25	52,23
5–100	44,00	46,89
100–1000	0,67	0,74
1000–	0,08	0,14 ²⁰

Orosz István adatai szerint a 100 holdnál kisebb gazdaságok 19 292 114 kataszteri holdnyi területe az 1895. évi kimutatásba felvett föld 52,44%-át jelentette. A másik pólust 24 744 gazdaság jelentette (0,99%), az összes földterület csaknem 48%-ával.

Az erdélyi földtulajdonviszonyokat Egyed Ákos tanulmánya a következő adatokkal jellemezte:

Terület	A gazd. számából 100 holdon aluli/felüli %	Részesedés a területből %
Erdély	99,24 / 0,76	67,85 / 32,15
Bánság	99,51 / 0,49	69,84 / 30,16
Nyugati megyék (Arad, Bihar, Szatmár)	98,97 / 1,03	43,01 / 56,99
Északi megyék (Máramaros, Szilágy)	99,01 / 0,99	56,29 / 40,71

A vármegyéenkénti megoszlás még nagyobb aránytalanságokat mutat:

Megye	A gazdaságok számából		Részesedés az össz. magán földter.-ből	
	100 ha		100 ha	
	aluli	felüli	aluli	felüli
Bihar	99,14	0,86	38,02	61,98
Arad	99,33	0,67	43,83	56,17
Szatmár	98,55	1,45	47,16	52,84
Maros–Torda*	98,91	1,09	51,04	48,96
Kolozs	98,70	1,30	51,97	48,03
Szilágy	98,97	1,03	53,14	46,86
Háromszék*	99,00	1,03	57,52	42,48
Torda-Aranyos*	98,83	1,17	60,51	39,49
Máramaros*	99,40	0,96	59,43	40,57
Szolnok-Doboka	98,87	1,13	62,25	37,75
Kis Küküllő	99,58	0,32	61,32	36,78
Temes	99,22	0,78	65,77	34,23
Alsó Fehér	99,24	0,76	66,56	33,44

Megye	A gazdaságok számából		Részesezés az össz. magán földter.-ből	
	100 ha		100 ha	
	aluli	felüli	aluli	felüli
Hunyad	99,45	0,55	68,17	31,83
K. Szörény	99,79	0,21	73,81	26,19
Csikx	99,27	0,73	76,07	23,93
Udvarhely	99,27	0,73	82,52	17,48
Nagy Küküllő	99,58	0,42	84,52	15,48
Fogaras	99,81	0,19	86,04	13,96
Szeben	99,81	0,19	89,03	10,93
Beszterce-Naszód	99,60	0,40	89,89	10,11
Brassó	99,86	0,14	93,56	6,44 ²¹

A birtokszerkezeti aránytalanságok és regionális eltérések teljesen plasztikusak. A hegyvidéki területeken a nagybirtok kialakulására kevésbé volt lehetőség, mint például Bihar vagy Arad megye lankáin. A hegyvidékeken ugyanakkor történelmi tradíciók is akadályozták a nagybirtok térhódítását. A székelyek egykor volt rendi privilégiumai, az ún. "székely örökség" majorság jellegű köztulajdon erőteljesen gátolta a „porosz utas” agrárstruktúra erőteljesebb kialakulását. Brassó, Beszterce, Szeben, Fogaras vidéken pedig a szász közösségek földbirtoklási szabályai éltek.

A tulajdonképpen Erdélyben a 100 kataszteri hold alatti gazdaságok az összes magántulajdonban levő földterület 67,85%-át foglalták el, míg a 100 kataszteri holdon felüli gazdaságok 32,15%-kal rendelkeztek. A Bánságban a földbirtokmegoszlás még kedvezőbb képet mutatott ott 69,84, illetve 30,16 volt a megfelelő arány. Ezekben a területeken a paraszti gazdaságok voltak túlsúlyban a nagybirtokkal szemben. Egészen más képet mutatott a Tiszántúl pl. Arad, Szatmár vagy Bihar megye, ahol a nagybirtok nyomasztó túlsúlya volt megfigyelhető. A hegyvidéki területeken, mint pl. Szilágy vagy Máramaros megyékben átmeneti birtokstruktúra volt. A nagybirtok aránya kisebb mint az országos átlag, de magasabb az erdélyi szintnél. Erdély területén a húsz hold alatti birtokok az összes gazdaság 71,9% jelentették, míg a magánföldterületből 29,5%-ban részesedtek, hasonlóan az országos átlaghoz. Szélesebb volt azonban a 20–100 hold közötti birtokok aránya. Ezekre a földterület 4,9%-a jutott (szemben az országos 22,9%-kal), pedig az összes birtokok számának csak 10,2%-át jelentették. (Országosan 10,1% volt a 20–100 holdas birtok aránya.)

Birtokstruktúra Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon (1895)

Terület	A gazdaságok számából 100 kh-n aluli birtok aránya	100 kh-n aluli birt. részesedése a magán föld összterületéből	A gazdaságok számából 100 kh-n felüliek aránya	100 holdon felüli birt. részesedése a magánföldek összterületéből
Erdély	99,24%	67,85%	0,76%	32,15%
Bánáság	99,51%	69,84%	0,49%	30,16%
Alföld peremvidéki megyék (pl.: Arad, Bihar, Szatmár)	98,97%	43,10%	1,03%	59,99%
Északkelet tiszántúli megyék (pl. Máramaros, Szilágy)	99,01%	56,29%	0,99%	43,71% ²²
Országos átlag:	99,00%	52,30%	1,00%	47,70% ²²

Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon még sokáig komoly szerep jut közeli városoknak, pontosan a parasztgazdaságok nagy száma miatt, és a városi gazdasági körzetek csak meglehetősen lassan és viszonylag szűk keresztmetszetekkel kapcsolódtak a nemzeti piachoz. A kortárs közgazdászok szerint megindul ugyan a kisparaszti áruterelés is, de a gazdaságok jó része főképpen önellátásra rendezkedett be és csak az itt-ott keletkező fölösleg jutott el a városi piacokra is. Arad megyében Glogovácon például a parasztgazdaságok 1/4-e adott el rendszeresen, a Maros völgyében Radnán ez az arány 1/10 volt. Kolozs vármegyében 1/4, Szolnok Dobokában 1/4–1/10 között volt az értékesített termények aránya.

Egyed Ákos szerint Erdélyben a századfordulón a gazdaságok 20%-a tartozott a „*fejlett kisáruterelő*” típusba, 5%-a „*kapitalista áruterelő*” gazdaság volt, míg 25–30% az „*önellátó-kisáruterelő*” típushoz, a többi parasztgazdaság pedig a „*naturális...*, *illetve proletárgazdaság*” volt. Ez utóbbi típus ezek szerint 40–50%-ot képviselt volna.²³

Nem kétséges, hogy erőteljesen elkülöníthető szintek alakultak ki a parasztgazdaságok „*vállalkozói hajlamát*” illetően. Egyfelől egy szűk tőkés áruterelő szektor létezett a kelet-magyarországi vidékeken, másfelől nyilvánvaló a „*kevert – átmeneti típusú*” paraszti gazdaságok megléte, harmadsorban a teljesen tradicionális, jószerével naturális gazdaságok is szép számmal voltak adottak.

Az egyes tájegységek között bizonyos differenciálódás is kialakult Buziás állat- és terménypiacáról, Bánffyhunrad, Margitta és Zsibó állatvásáraitól volt híres csakúgy, mint Naszód, Radnót, Szászváros, Szászrégen és Székelykeresztúr. A lóvásárok közül leghíresebb a mezőségi Szentpéteren volt, de juhvásárai is igazán híresek voltak. Hátszegen évente kétszer szintén híres birkavásárt csaptak (április 24. és szeptember 6.). A Tiszántúlon több fontos gazdasági körzet, piackörzet alakult ki. Dankó Imre hét piackörzetet állapított meg ezen a

„Tisza baloldali partjától az Erdélyi hegyek lábáig” terjedő vidéken: a Szatmár-beregi medencét, a Nyírséget, a Hajdúságot, a Sárrétet, a Nagykunságot, a Délalföldet és a Tisza mentén hosszan lenyúló észak–dél irányú körzetet a Tisza-mentét.

A Tizántúl keleti határán nagy félkörben egy fontos „vásáröv” alakult ki: Beregszász, Szatmár, Nagykároly, Nagyvárad, Nagyszalonta, Arad és Temesvár. Ezek a városok „peremvárosok” voltak két ellentétes gazdasági jellegű táj az Alföld és hegyvidék között. A szatmár-beregi medence elég jó termőtalajú vidék. A kenyérgabona-termesztés mellett régóta virágzó gyümölcsstermesztés jellemezte. A hazai szarvasmarhatartásnak is egyik fontos központja volt e vidék. A vizek (Tisza és Szamos) fontos közlekedési lehetőséget jelentettek már a XVI. századtól. Almát, diót, szilvát árultak még olyan távoli piacokon is, mint mondjuk Szolnok.²⁴

Sokan foglalkoztak ezen a vidéken halászáttal.

A háziipari munkák közül a gyékényszövés emelkedett ki. Négy nagyobb vásárhely fejlődött ki a Szatmár-beregi medencében: Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly és Csenger.

A Nyírség vidékén másfajta mezőgazdasági kultúra alakult ki. A homoktalajon gabonát nemigen lehetett termeszteni, így dohány, burgonya és az almatermesztésben jeleskedett ez a tájék, később pedig különböző ipari növények termesztésében. Az állattenyésztésben a baromfitartás, sertésenyésztés és birkatartás emelkedett ki. Itt is fontos vásárokat tartottak főképpen Nyíregyházán, Nyír-bátorban és Kisvárdán.

A Hajdúság átmeneti vidék volt a Nagykunság és a Nyírség között. Itt a gabonatermelés párosult a gyümölcs és kertműveléssel. Extenzív állattartásra volt alkalmas a Hortobágy. Két-három jelentős vásár alakult ki ezen vidéken. A leg híresebbek a debreceni vásárok voltak, de jelentős volt a hortobágyi hídi vásár és a hajdúnánási vásár is. A Sárrét nevét mocsaras árterületeiről kapta. Itt gabonát termesztek, de igen fontos volt az állattartás is. A folyamszabályozás, ármentesítés döntő változást hozott az itteni gazdálkodásban. Jelentékenyen növekedtek a szántóterületek, a gabonatermelés általánossá vált. A Sárrét szélein jöttek létre a fontosabb vásáros helyek; Berettyóújfalu, Békés, Püspökladány. A Nagykunság szikes agyagpuszták világa volt. A nagykun városok (Mezőtúr, Túrkeve, Karcag) vidékén rideg állattartás folyt. A folyamszabályozások előtt vizes, nedves, másutt szikes, agyagos vidéken nehezen alakítható ki fejlett mezőgazdasági kultúra.²⁵ A nagykun városoknak főleg az állatvásárai voltak nevezetesek. A Délalföld és a Bánát gazdaságilag összetettebb terület volt az előbbieknél. A Körösök és mellékágai dúsan öntözték földjeit e tájegységnek s virágzó mezőgazdaság alakult ki ezen a tájon. Települései a belső piac igényeit túlhaladó piacközpontokká váltak. A folyók (melyek néha annyi szenvedést okoztak) megkönnyítették a szállítást.²⁶

A térség piaci központjai a következők voltak: Gyula, Hódmezővásárhely híros vásáraival, Makó, Békéscsaba, Orosháza, Sarkad, Békés, sőt Mezőberény.

A Tiszamente területén mindig több megye osztozott. A régi Szabolcs hosszan lenyúlt délre a Tisza mentén, Heves és Külső-Szolnok vármegye ugyan csak. Ide tartozott Csongrád megye tiszántúli fele. Ezeket a területeket egymással a folyó kötötte össze. Jelentős közvetítő kereskedelmet folytattak. A tiszamenti vásárok közül főleg a tiszafüredi emelkedett ki, jelentős volt továbbá a törökszentmiklósi is. Teljesen vitatni – főleg a középkorra vonatkozóan – nem lenne helyes a Dankó Imre által „*Tiszamentének*” nevezett „*tájegység*” gazdasági kapcsolatait. A dualizmus korában azonban kétségtelenül jelentős súlyponteltolódások mennek végbe. Úgy tűnik, hogy noha ezen tájak belső gazdasági kapcsolatai fennmaradtak, a Tiszamente a környező gazdasági tájakra integrálódott, és a Tisza tradicionális gazdasági összekötő szerepe jócskán átértékelődött.

Az említett Dankó Imre féle tájegységtagolás más szempontból is hiányos, hisz olyan tájegységeket, mint például a Bácska és Bánát vagy a korabeli statisztikák elnevezésével a „*Tisza–Maros szöge*” egészen egyszerűen nem kapcsolta a „*Délalföldhöz*”. Kiemeli ugyan a gyulai vásárok szerepét, de kimard vizsgálódásaiból mondjuk Szabadka, Versecz, Pancsova, Nagybecskerek és Nagyikinda, melyek az ország egyik legfontosabb gabonatermő területének nyilvánvaló piaci vásári központjai voltak.

Összegezve: a belső piac egységesülésének időszakában az ország legfőbb piaci központjává Budapest vált. Körülötte 150–250 km távolságban, mintegy gyűrűszerűen alakult ki egy piaci övezet („*vásáröv*”), amely eltérő jellegű régiók határvonalát jelentette. Ilyen piaci zóna jött létre a Felvidék és az Alföld határán 50–100 km-es mélységben (Pozsony, Nyitra, Érsekújvár, Besztercebánya, Kassa stb.) Erdély és az Alföld határán ugyanilyen mélységben (Kolozsvár, Torda, Szeben, Naszód, Radnót, Bánffyhunjad, Margitta, Zsibó az egyik oldalon és Nagybánya, Csenger, Nyíregyháza, Debrecen, Váradgyula, Arad, Szalonta, Temesvár, Szeged stb. a másik oldalon).

Lehet a hazai belső piac kialakulásának folyamatával összefüggésben egy másik megjegyzésünk is. Teljesen nyilvánvalóan kirajzolódó piaci erőtere alakult ki az első lépésben, a múlt század közepére a nagyobb városoknak. Ezek egy-egy vidék agglomerációs központjaiként funkcionáltak pl.: Brassó, Szeben, Kolozsvár, Arad, Temesvár, Szeged vagy Debrecen. Ugyanakkor egyre jobban felerősödni látszik a regionális és az országos kereskedelem, s az egyes tájegységekben két gazdasági szint látszik kirajzolódni: a helyi igényű termelés, mely csakis az agglomeráció belső keresletét hivatott kielégíteni, illetve országos-össz nemzeti piacra termelő kapacitások kivirágzása jelentette a modernizáció első lépését a mezőgazdaságban is de az iparban különösképpen.

A mezőgazdasági technika és technológia fejlődése

A XIX. század második fele a mezőgazdaságban is gép térhódításának hajnala. A modernizáció megkövetelte a primitív, sok munkaóra-ráfordítással kevés eredményt hozó eszközök felváltását újabbakkal, korszerűbbekkel. Az új találmányok akkor válhattak a felhasznált eszközökké, ha a kor gazdasági igényével és a lehetőségekkel találkoztak. A kiszélesedő áruterelés pedig megkövetelte, a megjelenő hitel megnyitotta hazánkban is a mezőgazdasági gépek terjedésének útját. Egy-egy jól felszerelt nagybirtoknak erős kisugárzó hatása volt. Az új mezőgazdasági gépek bevezetése először – az 1840–60 közötti időszakban – a nagybirtokokon történt. Az új technika elterjedése 1848-ig vontatottan haladt. 1849, majd a kiegyezés új feltételeket teremtett.²⁷ A jobbágyfelszabadítással leszűkült a mezőgazdasági munkaerő létszáma. a közmunkák, például a folyamatszabályozások szintén jelentékeny munkaerőt kötöttek le, nem is beszélve az ipar és a szolgáltatások szívóhatásáról. Mindezekkel párhuzamosan a hatvanas évektől egyre erősödő bank- és hitelintézeti rendszer a lehetőséget is megadta kinek-kinek a birtoka és vállalkozói szelleme szerint a korszerűsítésre. Ez a korszerűsítés az ország különböző területein különböző intenzitású volt. Az ország középső és nyugati területein már a század hetvenes éveire döntően érződött a korszerűbb eszközök alkalmazása. A Tiszától keletre eső területeken még a kezdet kezdeténél nagyon tartott a gépesítés.

Korábbi szerzők, például Kállay Ferenc és Csaplovics János a korábbi, a 19. század közepéig terjedő időszakra vonatkozóan az agrártermelés kétféle technikájáról írtak. Az Alföldön szerintük ázsiai földművelés volt honos.

Kállay szerint:

„Sok Nemzetek, kik a Magyarokkal egy időben előbb vagy később... oda hagyván Ázsiát napnyugat felé tolaokdtak ... a kérlelhetetlen időnek lettek áldozataivá...” míg a magyarság megvívott: *„új éghajlat, szomszédság és természeti sajátosságait fenyegették volna.”*²⁸

Az ország más tájain „európai” földművelésre szoktak őseink. Még az 1860-as évek mezőgazdasági viszonyait elemző Ditz Henrik is megerősítette ezt az álláspontot. Felfogása szerint különbségek voltak a földművelés eszközeiben, a takarás, a szennyezés és a tárolás eltérő módszerében. Orosz István ezzel összefüggésben rámutatott, hogy manapság a néprajztudomány nem vezeti vissza e különbségeket „ázsiai” „nomád” hagyományokra, de elismeri a különbségeket. Ami igaz, az igaz korábban is elmaradottabb eszközöket használtak az ország keleti területein és később is jelentkezett itt az új technika térhódítása. Számptalan oka van az elmondottaknak. Később épült ki a megfelelő infrastruktúra a keleti széleken, tradicionálisabb a gondolkodás főleg Erdélyben a nemzetiségi elkülönülés miatt, és távolabb van e vidék a piacoktól. Álmosabb, lassúbb erre a fejlődés üteme is.

A mezőgazdasági technika és technológia fejlődését inspirálta a belső és külső piac alakulása. Orosz István meg is állapítja, hogy *„A magyar mezőgazdaság*

fejlődésének ... gyors ütemét egyedül sem a népesség növekedése, sem a belső piac nem magyarázhatja meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági közösége, a Lajtán túli területek fejlettebb munkamegosztása olyan egységes piacot jelentett, amelynek felvevő képessége lényegesen nagyobb volt a magyarországi belső piacénál és igen nagy fejlesztő erővel hatott a hazai mezőgazdaságra”. A század végén az osztrák piac – főképpen a nagy agrárválságot megelőzendő – kiegészült a mezőgazdasági termékek Monarchián kívüli piacaival is.

A század második felében érvényesülő szabadkereskedelmi elvek kedveztek a magyar agrárkivitelnek, a szállítási feltételek megteremtődése pedig lehetőséget adott egyéb külső piacok megszerzésére.²⁹ Mindezek következtében a megművelt földterület is növekedett és megfelelő szükséglet teremtődött az alkalmazott technika és technológia korszerűsítésére.

A gépesítés kezdetei

A tőkés gazdálkodás kialakulása, a mezőgazdasági eszközök és eljárások fejlődése nagymértékben csökkentette az egyes termelési körzetek közötti különbségeket. Ez a folyamat azonban évtizedeket vett igénybe és leglassabban éppen Erdélyben és Tiszántúlon terjedt el. Az új technika ugyanakkor más-más hagyományos technikát váltott fel az egyes termelési körzetekben.

A legnagyobb hasonlóság a talajművelésben, a szántásban volt korábban. Azonban még itt is adódtak jelentős különbségek, amelyek jórészt a talajművelő eszközök közötti különbségből is adódtak. Erdélyben például (hasonlóan a Dunántúlhoz és a Felvidékhez) könnyű ekével szántottak, így csekélyebb igavonó erővel is többször lehetett szántani. Az alföldi síkon viszont a kötöttebb, szikesebb, agyagosabb földek miatt a nehéz debreceni eke volt elterjedtebb. Ehhez a kettősfogat nem volt elegendő, ily módon – az igás állatok csekély száma miatt – a többszöri szántást nem tudták megoldani. A talajművelés legfontosabb új eszközei korszakunkban a fagerendelyes és a teljesen vasból készült ekék voltak. Az 1872. évi mezőgazdasági felmérés szerint a vasekék aránya az Alföld középső területein (a Duna–Tisza közén) Pest, Heves megyében a Jász-Kun területen és a dunántúli Fejér megyében már meghaladta a 90%-ot. Általában használatos volt a tiszántúli megyék közül békésben és Csongrádban. Erdélyben azonban (és a Felvidéken is) a vasekék aránya 10% alatt maradt. Ugyanakkor az országos átlag 61% volt.³⁰

A vaseke elterjedése Magyarországon meglehetősen gyorsnak mondható, kivételt ez alól éppen az általunk vizsgált régiók jelentettek még az 1870-es években. A modern vaseke Európa más részein is a XIX. század elején kezdett elterjedni. Kezdetben az úgynevezett brabanti és hohenheimi ekék jelentették a korszerű színvonalat, majd új híres ekék árasztották el Európát: a Small-féle angol lengőeke, avagy szintén a szigetországból származó Howard, Horusby féle ekék voltak népszerűek. A német eketípusok közül Eckert, Pichler, Kleyle cégek ekéi

emelkedtek ki. Az 1860-as évektől döntő fordulat következett az eke fejlődésében a Duval–Desceler-féle vas eketaliga megjelenésével. Ennek acélból készült hengeres kormányja a föld forgatását kisebb ellenállással végezte, így a vonóerő szükséglet jóval kevesebb lett. Megjelent az utóbbi elvet tökéletesen alkalmazó Sach-féle eke, amelynek hatására a gyárak sorban módosították korábbi típusait. A váltó-ekék közül a flandriai és a bonni voltak a legjobbak. A hazai ekék közül az erdélyi Bereczky és Nidáts-féle ekéknek volt a legnagyobb neve.

1855-ben sok előzetes kísérlet után megjelent a gözeke is, az angol Fowler találmányaként. A hatvanas évektől megjelentek a Fowler-gözeke továbbfejlesztett változatai is, pl. a Howard, Clayton, illetve a Shuttleworth-féle ekék. Magyarországra az első Fowler-féle ekéket 1861-ben hozták be és a Pozsony megyei Kőjcsény faluban állították üzembe. hamarosan Temes megyébe is hoztak egyet Schulhoff József birtokára. Elterjedése azonban nálunk még a századforduló után is lassú volt.³¹

Erdélyben és a Tiszántúlon a parasztság munkaeszközeit korszakunk kezdetén még nem ezek a modern gépek jelentették. Az eszközöket a gazda személyesen vagy jobb esetben a falusi kovács állította elő. Ekkor még a különböző etnikumokhoz tartozó parasztság között sem alakult ki komolyabb különbség a használt eszközök trén. A 19. század második felében a házi készítésű paraszti munkaeszközök nemigen változtak. Az eke korszerűsítésére azért történt kísérlet. Házilag kisebb-nagyobb módosítások születtek az ősi szerszámon. Hosszú évtizedeken át élt egymás mellett a régi és az új technika.³² Egyed Ákos példája szerint Maroscsicséren a huszadik század elején már mintegy harminc gazda Sack rendszerű ekével szántott, a többiek viszont „javított” fagerendelyes vas-ekével.³³ Megjelentek emellett a boronák, vetőgépek és a cséplőgép is. A boronát is a brabanti gazdaságokban korszerűsítették először, két ekeszarvhoz hasonlító fafogót készítettek hozzá, hogy szükség esetén a boronálás nehézsége szabályozható legyen. A vasborona Angliából indult diadalútjára. Először ilyen eszközöt Richard Coleman angol gépész készített s ez 1857-ben lett bemutatva a bécsi világkiállításon. hamarosan megjelent a piacon a Howard rendszerű többtagú vasborona is.³⁴ A borona az 1880-as évekre teljesen kialakult, s elnyerte ma is ismeretes formáját. Ennek a térhódítása is lassú volt. A tövisborona még évtizedekig tartotta magát az ország keleti vidékein. Galsában és Muszkán például Arad vármegyében még a század végén is használják a tövisboronát is. Sajátos megoldásnak számított errefelé a fakerekes vasfogú borona. Egészen különleges mezőgazdasági gépfajták is kialakultak a jobb talajművelést elősegítendő: amolyan talajművelő, lazító, tömörítő eszközök, melyek a talajművelésben később nálunk is egyre nagyobb szerepet kaptak. Ilyen volt például a kultivátor (művelő eke) az extirpator (írtó eke) és a scarificator (töltögető eke). Ezeket a múlt század derekától már olyan híres cégek készítették mint a Howard, a Smith, Garret vagy a Williamson.³⁵ A töltögető eke és kultivátor alkalmazására Erdélyből is számos példa van.³⁶ Megjelentek a tömörítő eszközök, a hengerek. Ezek koráb-

ban egyszerű fahengerek voltak, később a hatvanas évektől szögekkel, tüskés gyűrűkkel látták el őket, sőt úgynevezett maró szerkezeteket is alkalmaztak. Kodolányi Antal például Erdélyben a kolozsmonostori uradalomban 30 db egymás mellé helyezett fogakkal dolgozó porhanyító hengert készített.³⁷

A vetőgépek régen ismert eszköznek számítanak a mezőgazdaságban. Ismertek egy Cavallina nevű pap jóvoltából már a XVI. századtól a Bologna vidékén. 1663-tól már alkalmazták Luxemburgban is. Itteni meghonosítója Locatelli volt.³⁸

1730-tól kezdték alkalmazni a Tull-féle vetőgépet, majd megjelent a 19. század elején a Fellenberg-féle. Végül is számos tökéletesítés után alakultak ki a forgókefe rendszerű és a kanalas vetőgépek.

Magyarországon az alkalmazott vetőgépeket nem feltétlenül az említett technikai színvonal jellemezte. Az egyik megoldás, mely az általunk vizsgált vidékeknek is sajátja volt, az úgynevezett „kézi vetőkészség” alkalmazása. Ezek nyakba akasztható szórószerkezettel is ellátott primitív eszközök voltak. Különböző népszerűsége miatt nem tehetek szert, mert hatékonyságuk alig volt nagyobb a kézi vetésénél. A cséplőgép alkalmazása ennél sokkal szélesebb körű volt. Bár lévén költséges gép, terjedését akadályozta a hagyományos paraszti tradíció és tőkehiány is. A parasztember sokáig télen cséphadaróval maga csépelte gabonáját, mert így megtakarította a gépi cséplés díját. az már más kérdés, hogy ami jött a réven az elment a vámon, hisz az ilyen téli cséphadarós cséplés esetén óriási szemvesztés keletkezett. A gép alkalmazásának előnyei e téren (is) főképpen a nagyobb gazdaságokban jelentkeztek.

Ezeknél a gépeknél a magot az úgynevezett skót rendszerű gépeknél egy cséplődob verte ki. Először ilyen gépet 1786-ban a skót Andrew Meikle készített. A Gazdasági Lapok 1857-ben már magyarországi alkalmazásáról is beszámolt.³⁹ Ez már 1000–2000 fordulat között üzemelt, másfelől a szemet teljesen kibontó ún. „toklászó szerkezetet” alkalmazott, amely aztán a kor viszonyai között rendkívül termelékennyé tette. 1865-től már olyan cséplőgépeket is gyártottak, melyek osztályozó hengerrel is fel voltak szerelve és a magokat nagyság szerint csoportosították.

Amíg a hetvenes évektől például Svájc az elektromos meghajtású cséplőgép terjedésének hajnalán állt, addig egész Magyarországon összesen 2388 gőzcséplőgép és 3067 lovas cséplőgép jutott. Erdélyben ugyanekkor (1871-ben) összesen 28 (!) gőzcséplő és 131 lovas cséplőgép működött.

Cséplőgépek vármegyénként Erdélyben és a Tiszántúlon (1871)

Gőzgépek száma	M e g y é k
0–10	Erdély 18 megyéjében nincs, többi megyéjében
1–10	Kraszna, Máramaros, Hajdú, Krassó stb.
10–20	Bereg
20–40	Szatmár
40–60	Csongrád, Temes
60–80	Arad, Békés
80 felett	Bihar (112), Szabolcs (118), Torontál (104)

Lovas cséplőgépek száma	M e g y é k
0–10	Erdélyben 4 megyében nincs, 18 megyében 1–10 Máramaros (0), Hajdú (0), Csongrád, Krassó, Kraszna stb.
10–20	Arad, Békés, Szatmár, Temes stb.
20–40	Bihar, Szabolcs, Torontál
40–60	Bereg
60–80	–
80–100	–
100–200	–
200–	– ⁴⁰

A helyzet a két táblázat alapján világossá válik. Erdély 1871-re különlegesen alacsony szinten volt. A Tiszántúl végeredményben közel hasonló képet mutatott. A különbségek nagyok a tiszántúli megyék között, s örvendetes, hogy 3 vármegyében már 100-nál több cséplőgép működött, de hol van Heves megye 206 vagy Pest megye 168 gépes szintjéhez!

A lovas cséplőgépek esetében a különbség még nagyobbak mutatkozott. Fejér megyére 298 eke jut, de Pest és Bács-Bodrog is meghaladta ekkorra a 200-as szintet.⁴¹

A hazai és ezen felül az erdélyi-tiszántúli mezőgazdaság gépesítési szintjében – ehhez a kiindulópontoz viszonyítva a század utolsó harmadában és a huszadik század elején – rendkívül komoly változások történtek. A gazdasági kihívás még a kisebb parasztgazdaságokkal szemben is az volt, hogy fokozatosan kilépjenek az önellátás szűkös kereteiből és versenyképes árutermelésre kellett törekedniük.⁴² Fékeztek a továbblépést a paraszti gazdálkodás kétségkívül meglevő tradíciói, a falu évszázados értékrendje, közösségi kontrollja, szokásai, serkentette viszont az újra törekvő parasztembert – és egyre inkább az egész paraszti társadalmat – a növekvő jövedelem, a pénz és ház az ezzel igencsak lépést tartó közterhek fokozódása. 1840 és 60 között a nagybirtokon mondhatni, hogy már megtaláljuk mindazt, ami később teret hódított a kisebb birtokokon és a parasztgazdaságokban is.⁴³ A nagy uradalmak kisugárzó hatása érvényesült, s a falu gazda-

gabb-szegényebb gazdái is ellesik, és egyre jobban alkalmazzák is a fejlett technikát.⁴⁴ Mindehhez alapvetően hozzájárul a magyar mezőgazdasági gépipar kiépítése, s ebből következően a gépellátottság, gépkínálat nagyfokú javulása is. Az egyes uradalmak már az 1840-es évektől kezdték kovácsműhelyeiket kifejleszteni főleg a dunántúli nagybirtokon. Ilyen műhelyek működtek egyebek között Nagycenken, Martinvásáron, Törökszentmiklóson stb. Ekkor emelkedett ki a kisebb manufaktúrák sorából például a Vidats-féle üzem is. Vidats István felismerve a főváros adta lehetőségeket Torontál megyében, Pestre költözött s ott berendezett műhelyében gyártani kezdte új rendszerű vasekéit.

Az ötvenes évektől a rendelések egyre növekedtek s a mezőgazdasági gépgyártás hatalmas és növekvő kereslettel találkozott megsokszorozó üzeimeink ellenére.

A Gazdasági Lapokban Váradi Antal 1862-ben bizony arról volt kénytelen cikket írni, hogy a tanulatlan kovácsok lemásolta gépek sokszor nemigen váltották be a hozzá fűzött reményeket. Ez a Vidats féle gyárra egyáltalán nem vonatkozott, hisz például az utóbbi már az ötvenes évek elején 25–30 féle kiváló minőségű gépet hirdet. A Gazdasági Lapokban megjelent hirdetése szerint például gyártott ekéket (17–19 Ft), burgonyakiszedő ekéket (22 Ft), kapáló és töltögető ekéket (12–18 Ft), boronákat (18–25 Ft) tengeri morzsolókat (40–60 Ft) hovatovább szecs kavágókat (90–120 Ft), cséplőgépeket (400–1000 Ft) stb.⁴⁵ A Vidats mellett már az ötvenes évekre egész mezőgazdasági gépgyár, gépüzem alakult, például a Farkas István féle, a Szijj, a Wittwindisch, Werther, a Hoffman, a Ruzswarm, a Kurtzen, a Temlin, a Gubicz, az Edelmayer, Simon, Shuller, Rettig, a Bablischzó stb. féle műhelyek. A vidéki műhelyek közül az aradi Picheer, a kolozsvári Rajka és a temesvári Weisse Theofil féle cégek alakultak ezidőtájt az általunk vizsgált területen. Pesten Vidats korábbi tanítványai alapítanak a Soroksári úton gépgyárakat (Röck és Szabó).

Ugyanekkor egy sor külföldi cég is irodát, lerakatot nyit Pesten, például a Garret és fia (1857), a Hornsby és fia (1858), a Blayton–Shuttleworth (1856) avagy a Strobl–Baris (1860) stb.⁴⁶ a magyarországi gyárak rendkívül gyorsan követték a külföldet. Röck például már 1861-ben magyar gőzcséplőgéppel jelentkezett. A mi vidékünkön is gyors volt a gyárak reagálása 1860-ban a szegedi ipari vásáron a Hessenaner testvérek rostával és szénagyújtóval, a battonyai Marton és Schwarz cég pedig „szántó-vetőgéppel” rukkoltak ki.⁴⁷ A hazai gépellátás tehát végeredményben megoldottnak tekinthető, sőt a hetvenes évektől erőteljesen felvetődik az OMGE-ben a magyar mezőgazdasági gépexport serkentésének igénye.⁴⁸ A hetvenes évektől egyre plasztikusabb szakosodás volt megfigyelhető a gépgyárak között. A Röck–Vidats a MÁVAG, az Első Magyar Gazdasági Gépgyár a Kühne, a Nicolson stb. egyre több modern gépet gyártottak. Híresek voltak a Röck-féle „javított öntöttvasekék” is (1873-tól), gőzcséplők és gőzlokomobilok is készültek a gyárban. Különlegességnek számított, hogy a gyár dohányvágó és feldolgozó gépeket is gyártott, illetve híres volt a szőlőprések gyártásában is. A MÁVAG 1879-től kezdett cséplőgépeket gyárta-

ni.⁴⁹ A század végére termelése megközelítette a 400-at. 1891-től szalmaexkavátort is gyártottak 1896-tól pedig egy sor különleges szerelvényvel is megjelentek a piacon pl.: automatikus etetőkészülékkel, lóherekifejtővel, repceséplőszerelvényvel, szalmaaprítóval, különböző rostákkal. 1901-ben elkészült az első hármass tisztítóművel és csapágyakkal ellátott cséplőgépük.⁵⁰

Kukoricamorzsolókat és 1908-tól aratógépeket is gyártottak. Kühnéék talajművelő eszközökön túl vető és műtrágyaszóró gépeket gyártottak, továbbá takarmánykamra berendezéseket.⁵¹

A századforduló előestéjén a Ganz már „*petróleumerőre*” szerkesztett rotációs talajművelő gépekkel kísérletezett. az Első Magyar Gazdasági Gépgyár 1904-től megjelent 25–32 lóerős önjáró gőzekéjével.⁵² 1900-ban Kispesten megalakult a Hoffherr–Schrantz gyár. Rendkívül széles gyártmánykálát fejlesztett ki. A Hoffherr cég 1909-től ráállt a traktorgyártásra. Vetélytársa a győri Vagongyár „*Rába*” motorekéje volt. Mezőhegyesen 1909-ben, majd, majd Galántán 1913-ban nagyarányú nemzetközi szántógép-versenyt rendeztek, bemutatóval egybekötve.⁵³

Gép lett volna a keleti vidékekre is, de egyéb feltételek hiányoztak. A század végére Erdély gépellátottsága még mindig messze elmaradt az országos szinttől. A vasekék aránya ugyan valamelyest emelkedett, a boronáknál már komor kép tárul elénk. A vasboronák aránya Csíkban 2%, Torda-Aranyos vármegyében 3,5%, udvarhely, Brassó, Hunyad, Nagy-Küküllő, Szolnok-Doboka megyékben 4,5–5%, Kolozsban és Alsó Fejérben 6% volt. az egészen kiemelkedő szintet erdélyi vonatkozásban Kis-Küküllő és Maros-Torda megyék 9%, illetve Beszterce-Naszód és Fogaras megye szintje (13–17%) jelentették. A Tiszántúlon derűsebb a kép. Hajdúban már a gazdaságok boronáinak 90, Békésben 50, Csánádban 41, Krassóban 30%-a készült vasból. Itt is van egy alsóbb mezőny; Arad (24), Temes (22), Szabolcs (21), Szatmár és Szilágy (8–8) és Ugocsa (4,5) százalékos fémborona aránnyal tartoztak ide. No persze egy-egy eszköz esetében a gazdasági adottságok is szerepet játszottak. Hajdúságban például a fa nem is lett volna eszközkészítésre túlságosan alkalmas, hisz itt mindig is kevés volt belőle. A cséplőgépek alkalmazását bemutató táblázataink legalább ilyen szomorú képet mutatnak. 1895-ben Csíkban összesen 5 (!) gőzcséplőgép üzemelt, s ily módon 1 cséplőgépre 75 ezer holdnál is több föld jutott. Ezt nem magyarázhatja pusztán a hegyvidéki jelleg. De hát a lankás Kolozs vagy Maros-Torda vármegyében is alig ismerték a cséplőgépet, ezeken a helyeken 12, illetve 9 ezer holdra jutott egy. Meg kell jegyezni, hogy itt már etnikai érvek is szerepet játszhatnak, de azokkal a helyzet önmagában nem magyarázható. A magyar és szász lakta megyék valamivel jobb helyzetben voltak, míg a román vidékek elmaradottsága eléggé nyilvánvaló volt. A Tiszántúl helyzete általában jobb. Itt is két, jórészt nemzetiségi lakta, megye Krassó-Szörény és főleg Máramaros képezett kivételt. E vidékeken – főleg a nemzetiségi falvakban – erőteljesebben éltek a tradíciók, zártabb, merevebb közösségek alakultak ki mint a magyar vidékeken.

A magyar mezőgazdaság technikájának fejlődése a dualizmus korában igen számottevő volt. Az 1872 és 95-ös adatfelvétel közötti időszakban a gőzekék növekedése 22-szeres, a gőzlokomobillal hajtott cséplőszekrényeké 3,7-szeres, a járgányos cséplőgépeké 14,6-szeres, a vetőgépeké 6,6-szoros, míg az arató és kaszálógépeké 2,7-szeres volt. ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy igen nagy különbségek alakultak ki tájegységenként, de ugyanakkor üzemtípusok szerint is. A Dunántúl és az Alföld Duna–Tisza közti területeinek fölénye, a vasekék, cséplőgépek, egyéb technikai eszközök területén egyaránt megmutakozott, sőt ez az előny nem csökkent. Ami az 1872-es és 1895-ös felmérések közötti időszakot illeti a különbség egyenesen növekedett (ld. táblázatok).

Orosz István a gépesítés mértékéről szólva erősen hangsúlyozta az egyes üzemtípusok gépesítettsége közötti különbségeket. A nagyüzemek gépekkel való ellátottsága, a kedvezőbb üzemi felhalmozási szint, illetve az ezzel együtt járó kedvezőbb hitelfeltételek miatt lényegesen kedvezőbb volt, mint a kisüzemeké. a gőzlokomobilok 62,8%, az ezzel működtetett cséplőszekrények 63,7%, a gőzekék 83,0%, az aratógépek 70,7%, a kaszálógépek 86,2%, valamint például a vetőgépek 47,1%-a a nagybirtokon dolgozott hasonlóképpen a jobb pl.: kettős, a hármás ekék döntő többségében.⁵⁴

Ami Erdélyt illeti – a korábbiakban bemutatott – az ország többi részétől jelentősen eltérő birtokstruktúra miatt meg az említett a nagybirtokokkal összefüggő felhajtóerő is, jelentéktelenebb volt; más szavakkal az erdélyi nagybirtok kisebb súlya miatt kevésbé játszhatta a gépesítésben a „lokomotív szerepét”.

Gőz- és lovas cséplőgépek száma az erdélyi és tiszántúli vármegyékben 1895-ben

Megye	Gőzcséplő db	Gőzcs.-re eső holdak száma	Lovas cséplő-gép db	Lovas cséplőre eső holdak száma
TISZÁNTÚL:				
Békés	270	2 223	24	25 016
Bihar	311	5 230	211	7 708
Hajdú	109	4 340	36	13 142
Máramaros	1	78 212	50	15 923
Szabolcs	220	3 412	278	2 000
Szatmár	156	5 610	186	4 750
Szilágy	69	7 922	244	2 240
Ugocsa	23	6 817	72	2 119
TISZA BAL PARTJA				
Arad	181	4 382	70	11 331
Csanád	240	1 164	21	16 439
Krassó-Szörény	46	15 612	224	32 058
Temes	301	3 334	582	1 727
Torontál	670	2 400	749	172 7 ⁵⁵

Gőz- és lovas cséplőgépek száma az erdélyi vármegyékben 1895-ben

Megye	Gázcséplő- gépek száma	1 gőzcséplőre jutó holdak száma	Lovas- cséplőgépek száma	1 lovas cséplőre eső holdak száma
Alsó-Fehér	39	11 848	217	2 157
Beszterce-Naszód	4	74 913	184	1 630
Brassó	10	10 878	9	12 086
Csík	5	75 414	38	9 907
Fogarás	6	36 785	38	5 782
Háromszék	49	7 640	49	7 679
Hunyad	20	39 695	207	3 830
Kis Küküllő	28	8 966	225	1 116
Kolozs	56	12 265	268	2 563
Maros-Torda	27	19 944	232	2 321
Nagy Küküllő	20	17 634	470	751
Szeben	62	3 935	404	603
Szolnok-Doboka	35	19 580	216	3 172
Torda-Aranyos	32	14 011	148	3 023
Udvarhely	17	17 938	35	9 284 ⁵⁶

A kilencvenes évektől az első világháborúig terjedő időszakban újabb lendületet vett a mezőgazdaság gépesítése. Európa más részein régen alkalmazott találmányok kezdtek ekkor immár Magyarországon is terjedni, összekapcsolódva az egészen új eredmények meghonosodásával. Például a Sack rendszerű változtatható szántásmélységet biztosító és kisebb vonóerőt igénylő ekék elterjedése a nyolcvanas–kilencvenes években indult. Ugyanekkor még összesen 159 gőzeke működött az országban, de az 1900-as évek elején már megjelent a traktor is az ehhez tervezett ekékkel. Technikai torlódás volt megfigyelhető a legfejlettebb birtokokon, s ólomlábakon járt az az idő a parasztbirtokok tízezreiben. Az 1915-ös cséplési statisztika már 18 892 gőz-, 7 459 motoros-, és 33 936 járgányos cséplőgépről tudott. Ugyanekkor a járgányos gép már kezdett kiszorulni a termelésből. A gépek térhódítása a nagyüzemi termelés fölényét növelte a paraszti gazdaságokkal szemben. A nagyüzemekben belül viszont a bérleti gazdaságok tűntek ki jobb felszereltségükkel. Az országos kép azonban változatlanul nagy egyenetlenségeket, aránytalanságokat takart.⁵⁷

Az Erdélyi Gazda még 1895-ben is más képet festett a mezőgazdaság állapotról: Erdély-szerre egy időben arattak még kézisarlóval, kaszával továbbá marok és kéveköti aratógéppel.⁵⁸ A huszadik század első évtizedeire azonban már itt is teret hódított néhány korszerű eszköz, gép. Elterjedt a Sack-féle eke, sőt néhány gőzeke is működött már. 1895-re 161 761 fakeretes vasfogú boronát, 10 285 vasboronát és 2 665 túskeboronát írtak össze a 100 holdnál kisebb gazda-

ságokban. Ugyanakkor a 400 000 parasztgazdaság közül 286 881 egyáltalán nem rendelkezett boronával.

Elterjedőben volt a gépi vetés is. 1895-ben 535 szóró vetőgép, 4006 sorvetőgép dolgozott főleg a szászok lakta vidékeken: Brassó, Szeben, Nagy-Küküllő és Beszterce-Naszód megyékben.⁵⁹ Ebben a helyi paraszti társulásoknak, gazdaköröknek is szerepe lehetett. Az aratás eszközei között a századfordulón és a tízes években is a kézikasza volt a legelterjedtebb. A kasza térhódítása az 1880-as évektől kezdődő három–négy évtized eredménye volt, korábban ugyanis a sarlós aratás volt szokásos. A közhit azt tartotta, hogy a sarlós aratásnál kisebb a szemvesztés. A Tiszántúl keleti területein, pl.: Arad megyében korábban, már az 1860-as években megjelent a kasza. A huszadik század elejére azonban már csak néhány megyében: Csíkban, Torda-Aranyos hegyes vidékein, Fogarasban és Máramarosban tartották ki a sarló mellett.

A technikai torlódásra sajátos példa volt ugyanakkor Erdély is. A primitív technikát helyenként meg is előzte a csúcstechnika. Például az elmaradottnak számított mezőségben egy évtizeddel előzte meg a párizsi világkiállítás slágerének számító Mc. Cormick aratógép a kaszát! E gépekből az első két db ugyanis már 1863-ban munkába állt Mezöszengyelben, illetve Gyéresszentkirályon.⁶⁰

Az aratógépek elterjedése lassú volt, 1871-ben összesen 71 működött Erdélyben, 1895-ben már 509. Ebből a paraszti gazdaságban 135, 1907-ig további 37 gépet vásároltak.⁶¹

Cséplőgépek az ötvenes évek végén már híre sem volt. Elterjedésüket előző két táblázatunk részletesen bemutatja. A század végére lendületes növekedést tapasztalhattunk, ugyanakkor akár Erdély, akár a Tiszántúl igen alacsony fejlettségi szintet képviselt e vonatkozásban is.

1915-ig Erdélyben összesen 3872 gőzcséplő, 1763 motoros cséplő és 3198 járgányos gép üzemelt, ami komoly fellendülést jelentett.

Az erdélyi fejlődés szintje jócskán elmaradt az országostól a gépesítés terén.⁶²

A mezőgazdasági termelési technológiák főbb változásai

A tradicionális mezőgazdaság legfontosabb jellemzője a forduláskényszerrel összekapcsolódó ún. „*ugarnyomásos*” rendszer volt. E rendszer határozta meg a paraszti birtok teljes életét, a talajmunkák idejét, jellegét, egymásutániségát stb. Meghatározta az ugar léte az állattartás lehetőségeit is. Az ugar meglétéén a jobbagyfelszabadtatás kimondása önmagában nem sokat változtatott. Galgóczy Károly 1855-ben úgy vélekedett: „*az egész országban a legközönségesebb a háromnyomásos, feketeugaros földművelési rendszer van elterjedve, mint nagy részben az úrbéri felosztás és a jogállapot következménye. A háromnyomásos rendszer megszüntetését és legalább vetett ugaras javított rendszerre való átváltozását a legtöbb helyen gátolja az ugarlegeltetési közhasználat, kivált ott, ahol*

*gyakran az ugaron kívül egyéb közlegelő nincs és a következő nyomás felszabdulásáig azon jár mindenféle barom.*⁶³

Orosz István kiemelte, hogy már Thaer, illetve magyar követői Pethe Ferenc és Balásházy János korábban szükségesnek tartották a hagyományos nyomásos gazdálkodás felszámolását, átalakítását, mert a racionális termelés és ezzel a vetésforgó alkalmazásának a hívei voltak. Az elmélet és a gyakorlat között a század második felében is nagy volt a különbség. Még 1895-ben is a hazai falvak csaknem felében, 46,5%-ában volt szokásos a nyomásos rendszer. Regionálisan e téren is erős különbségek voltak, pl. Sopron megyében 1895-re a megye területének csak 3,4%-án lehetett nyomásos gazdálkodás. Más képet mutattak az ország keleti területei. Erdély századokon át a kétnyomásos gazdálkodás hazája volt s itt a nyomásos gazdálkodás felszámolása helyett éppen a háromnyomásos gazdálkodás elterjedése történt meg a 70-es évekig, hisz itt az ugar csökkentését jelentett már ez a megoldás is. 1870-ben az ugar aránya csak két megyében volt egyharmadnál alacsonyabb: Brassóban (11%) és Hunyadban (28%). Azokban a megyékben, ahol az ugar a 40%-ot is meghaladta, Orosz István a kétnyomásos gazdálkodást tartja uralkodónak.⁶⁴

Ezek a 40%-os ugararány feletti megyék: Torda (43%), Doboka (44%), Naszód (45%), Belső Szolnok (47%) és Csík (53%). Hasonló volt a Tiszántúl északkeleti megyéinek helyzete is, 1870-ben Ugocsa megyét, Máramaros megyét, Közép-Szolnokot, ugyancsak a kétnyomásos gazdálkodás jellemezte. Ugyanekkor jó néhány dunántúli és dél alföldi megyében az ugar aránya a 10%-ot sem érte el.⁶⁵

A helyzet a kilencvenes évekig nem sokat változott, sőt e különbségek talán még élesebben rajzolódtak ki.

A nyomásos rendszer feltétlenül döntőnek minősíthető Szabolcs, Szatmár, Szolnok-Doboka, Kolozs, Hunyad megyékkel határolható térségtől keletre.

Az ugar aránya Erdélyben és a Tiszántúlon (1891-ben)

Megyék	Arány
Csík	50% felett
Beszterce–Naszód, Máramaros	40–50% között
Háromszék, Fogaras, Udvarhely, Maros–Torda, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szeben, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy, Szatmár, Ugocsa	30–40% között
Bihar, Hunyad, Brassó	10–20% között
Hajdú, Békés, Temes, Krassó-Szörény	5–10% között
Arad, Csanád, Torontál	0– 5% között ⁶⁶

Látható az általunk vizsgált térségben két véglet alakult ki, az ugar nagysága és ezzel együtt a nyomásos gazdálkodás elterjedtsége szempontjából.

Az ugar nagysága a XX. század elején néhány erdélyi és tiszántúli megyében

Megye	Ugar nagysága (k.hold) (1900–05 átl.)	Aránya %	Ugar nagysága (k.hold) (1905–10 átl.)	Aránya %
1. Arad	17 187	3,8	20 943	4,3
2. Brassó	2 843	4,0	2 185	3,1
3. Temes	32 483	4,2	26 593	3,3
4. Krassó-Szörény	25 280	6,7	26 094	6,5
5. Bihar	61 272	7,7	60 941	7,2
6. Szeben	11 828	9,7	10 031	8,2
7. Maros–Torda	25 848	13,2	25 632	12,5
8. Hunyad	40 396	14,2	39 531	13,7
9. Háromszék	27 834	18,1	24 495	15,3
10. Kis-Küküllő	26 646	19,4	23 750	15,3
11. Szatmár	111 996	21,6	106 560	18,9
12. Kolozs	62 492	22,3	63 112	21,2
13. Beszterce-Naszód	29 369	23,0	27 835	21,2
14. Fogaras	23 821	23,4	25 987	24,2
15. Alsó-Fehér	55 364	24,1	53 485	22,8
16. Szolnok-Doboka	76 770	24,5	69 885	22,0
17. Nagy-Küküllő	48 955	24,7	38 227	19,4
18. Szilágy	66 863	24,7	63 884	22,7
19. Torda-Aranyos	52 529	25,8	48 134	23,0
20. Udvarhely	33 169	26,2	35 104	26,5
21. Máramaros	56 103	29,9	54 072	27,8
22. Csík	54 023	43,5	50 500	40,6 ⁶⁷

Ami Erdélyt illeti, a nyomásos-fordulás rendszer évszázadok szokásrendjét őrizte e tájékon. Az itteni háromnyomásos rendszer szerint a határ három része az „*őszi határ*” a „*tavaszi határ*” vagy a „*tavaszhatár*”, illetve az ugar volt. Az őszi határba mindenkinek őszi búzát, vagy rozst kellett vetnie és a tavaszi határba pedig kapásnövények és tavaszi vetésű gabonafélék kerültek. Az ugarnek hagyott részt közös legelőnek használták. Itt legelt a marha, a disznó, a juhnyájak és liba is. A lovakat is kihajtották, amikor lehetett. A következő esztendőben változott a forduló. az ugarba őszi vetésű növények kerültek, a korábbi őszi határ tavaszi lett, a volt tavaszi határ pedig ugar. Kendert, burgonyát és kukoricát a határnak külön erre a célra kijelölt részében termeltek. Utóbbi azonban mindősze töredéke volt a szántóhatárnak. A szőlő és a gyümölcsstermelés természetesen szintén elkülönült és külön a faluszéli kertekben történt. Máramarosban és Csíkban, illetve mindenütt, ahol kétnyomásos rendszer volt szokásos, más volt a helyzet. Itt a kalászosokat és a kapásnövényeket is egy határrészben termelték. Mindkét rendszer akadályozta a takarmánynövények termésterületének kiszélesítését, a belterjes gazdálkodás kialakulását. Ehhez a gazdálkodási módhoz igen

sok tradicionális-patriarhalis szokás tapadt. A munka közösen folyt, az emberek rendszeresen egy-egy határrészben tartózkodtak. Egy időben mindenki azonos munkát végzett, kölcsönösen segítették egymást. Kalákában dolgoztak, ha úgy adódott a munka és szokás volt a falu olyan eleve közege, amely sajátos életformára készítette minden lakóját. Ez a gazdálkodás ugyanakkor végeredményben önellátást szolgált és a piac szerepe korlátozott volt ebben az értékrendben. Ez a falu még csak a hagyományos „*helyi vásári piac*”-ra koncentrált. Messze volt még az igazi változás, melyet e vidékeken csak a huszadik század hozott meg.⁶⁸

A századfordulóra, mint táblázatunk is érzékelteti nagyon felgyorsult a tradicionális nyomásos gazdaság felbomlása. Egyed Ákos Erdélyben három régiót lát elhatárolódni: egyrészt az Erdély nyugati peremvidékein megjelenő „*szabadparaszti gazdálkodást*”, másrészt egy úgynevezett „*átmeneti gazdálkodási módot*”, amely a racionalizálás ellenére megtartotta a régi gazdálkodás elemeit, harmad-sorban az északkeleti peremvidékeken a tradicionális-ugarhagyós földművelés továbbélése volt jellemző.

Ha a Tiszántúlra is kiterjesztjük vizsgálódásunkat, szintén hasonló kép fogad bennünket. A szűkebb értelemben vett Erdély fejlődési folyamataiban egyáltalán nem különült el a volt partiumi tiszántúli megyéktől. A *tradicionális gazdálkodás* jellemző területei ilyen módon egy körivet alkotnak és egész északkelet és közép-kelet Magyarországot jelentik: Csík, Máramaros, Udvarhely, Torda-Aranyos, Szilágy, Szolnok-Doboka, Alsó-Fehér, Fogaras, Beszterce-Naszód, Kolozs, Szatmár, Ugocsa stb. vármegyék területein. E területeken a századfordulón meghaladta az ugar aránya a húsz százalékot és 1910-re is húsz százalék fölött vagy ennek közelében maradt.

Valóban van egy sáv Észak és Délkelet-Magyarország között ahol „*átmeneti gazdálkodást*” látunk a fent említett vidékek jószerével háromnyomásos gazdálkodása és Délkelet-Magyarország (Dél-Erdély, Bánát és a Dél-Alföld) modernizált mezőgazdasága között.

Ebben az átmeneti sávba Maros–Torda, Hunyad, Háromszék, Kis-Küküllő vármegyék és a Tiszántúlon esetleg Hajdú, Bihar megyék tartoznának. Egy nyugat–keleti irányú sáv látszik ezek alapján kirajzolódni a hegyvidéki tradicionális övezet és a délvidéki modernizált mezőgazdasági övezet között. A dél-erdélyi, bánáti és dél-tiszántúli megyékben az ugar aránya alacsonynak mondható.

A Tiszántúl és Erdély észak-keleti vidékein a kétnyomásos gazdálkodásról a háromnyomásra áttérés időszakát figyelhetjük meg az 1890-es évek elejére. Különlegesen fejletlennek számított a három–négy határszéli megye: Csík, Beszterce–Naszód, Máramaros, de Háromszék is. Itt a modernebb mezőgazdaság terjedését a határszéli jelleg mellett a hegyvidéki állapotok is korlátozták. Az erdélyi havasok elzárták Csík, Fogaras vagy Háromszék lakosságát, de Máramarost is a világtól. Tovább éltek e tájakon a tradicionális formák, zártabb volt a világ, mint az alföldi síkságon. Éppen az ellentétes végett jelentették a Dél-Alföld, főképpen a Tisza–Maros szőge termékeny búzatermő tájai. A Bácska és a Bánát mér-

hetetlen szépségű, gazdag búzamezői, kukoricatáblái, hamar elnyelték a korábban ugaron hagyott földeket. Az egész országban alig találunk példát Torontál, Arad vagy Csanád megyék esetére, ahol 5% alatti volt az ugar aránya. Ilyesmi helyzet a Dunántúlon is egyedül csak Vas megyében fordult elő és a Duna–Tisza között a Csanáddal határos Csongrád megyében.

Megindult egy hatalmas technológiai változás az itt vizsgált területeken. Megindult, de jelentős késéssel és ellentmondással. Az észak-keleti peremvidékeken még állt az idő, még éltek a régi szokások, nehezen változott a gondolkodás. A havasok zord tájain, a ridegen szép tájak emberei évtizedekkel elmaradtak az ország belsejében már diadalmasan előretörő átalakulástól. Az 1894. év új törvényt hozott; a XII. törvénycikk alapján kétharmados többséggel kellett a helységek lakosságának arról dönteni, hogy fenntartják-e a nyomásos rendszert. A nyomásos gazdálkodás mellett ugyanakkor Sopron megyében a községek 2,5%-a, Szabolcsban 73,9%-a szavazott.⁶⁹

A századfordulón a tradicionális gazdálkodási mód Erdélyben és az északkeleti tiszántúli peremvidékeken is veszített súlyából. Mint a fenti táblázat érzékelteti is, általános lett a szabadparaszti gazdálkodás a középső területeken, Arad, Temes és Bihar megyében is. Ezekben a megyékben megszűnt a fordulókényszer és úgynevezett váltógazdálkodás alakult ki. Utóbbi azt jelentette, hogy a kukoricatarlóba búzát vetettek, majd fordítva. Helyet kapott ugyanakkor egyre inkább a lucerna, a lóhere és a bükköny is. Igen fontos, hogy ezekben a megyékben már megjelent a századforduló körül az ugar nélküli hármas vetésforgó is, ahol az ugar helyébe valamilyen takarmánynövényt vetettek. Helyenként alkalmazták az úgynevezett „*mezőfüves*” rendszert. Ez azt jelentette, hogy három–négy évig szántónak használtak egy meghatározott földet, majd ugyanannyi ideig parlagon hagyták és legeltették. Az ugarrendszer felszámolódása tehát nem jelentette feltétlenül a fordulókényszer felszámolódását. Erre használta Egyed Ákos – felfogásunk szerint igen helyesen – az „*átmeneti gazdálkodás*” kitélt.⁷⁰

Az itt felvázolt „*javított fordulás*” rendszer több változatban élt a különböző vidékeken. Például Erdélyben a paraszti gazdaságokban szokás volt a harmadik határon kukoricát vagy burgonyát is termelni. Az ilyen átmeneti gazdaság aztán sok esetben még korszakunkban átalakult szabadparaszti gazdálkodássá.

A nyomásos és szabad gazdálkodás megoszlása országrészenként (1908)

Országrész	Községek száma	Nyomásos gazdálkodás %	Szabad gazdálkodás %
1. Erdély	2 362	41,45	58,55
2. Tiszántúl	1 456	49,37	50,63
3. Tisza–Maros szöge (Bánság)	1 050	19,62	80,38
4. Dunántúl	2 699	8,08	91,92
5. ÉK-i Felvidék	2 223	43,27	56,73
6. Ény-i Felvidék és Kisalföld	2 235	7,38	92,62
7. Duna–Tisza köze	537	13,59	86,41
Magyarország összesen:	12 562	26,43	73,53 ⁷¹

A „Tiszavölgy” tiszántúli ármentesített területei (20.000 kh feletti társulatok)

Társulat	Ármentesített terület kh
1. Szatmármegyei–tiszabalparti	46 912
2. Szatmármegyei–szamosjobbparti	59 417
3. Ecsedi láp	147 434
4. Beregmegyei	176 878
5. Felsőszabolcsi–tiszai	109 611
6. Nyírvizszabályozási	52 141
7. Alsószabolcsi–tiszai	354 432
8. Középtiszai	329 141
9. Hortobágy–berettyóvidéki	201 353
10. Hármás–algyói	29 858
11. Sövényháza–szegedi	27 446
12. Felső torontáli	556 463
13. Nagybecskerekéri	35 284
14. Feketekörösi	151 311
15. Körös–tisza–marosi	385 346
16. Sebes-körösi	66 501
17. Berettyó	110 459
18. Mezőtúr–mesterszállási	45 572
19. Alsófehér-körösi	84 477
20. Aradmegyei	136 805
21. Felsőfehér-körösi	33 368
Összes „Tiszavölgyi” társulat:	4 011 823 kat hold
Összes „Dunavölgyi” társulat:	1 873 680 kat hold

A Barcaságban, Maros–Tordában, Hunyadban, Alsó-Fehér vagy Kolozs vármegyékben csakúgy találhatunk erre példát, mint a tiszántúli Szatmárban. A százok lakta vidékeken például a feketeugart fokozatosan takarmánynövények-

kel vetették be és elterjedt a vetésforgó. A Tisza váltógazdaságot Erdélyben négyes forgónak is nevezték. Az első fordulóban ez esetben búzát vagy rozst, a másodikban kapásokat, a harmadikban gabonaféléket, a negyedikben lóherét termeltek. Ez volt a négyes vetésforgó hazai változata. Mindez persze a havasi-hegyvidéki megyékben nem alakulhatott ki (Csík, Máramaros).⁷²

A fenti (nyomásos és szabad gazdálkodást) érzékeltető táblázat meggyőzően igazolja, hogy a nyomásos gazdálkodás főképpen az ország északkeleti peremvidékein maradt fent a századfordulóig. Nem csak a hegyvidékeken, de az alföldi tájakon is. A szabad gazdálkodás ugyanakkor nem jelentett feltétlenül korszerű, piacra termelő, a netán szakosodott paraszti gazdaságot, hanem csak a nyomásos formák kötöttségeitől mentes „rendszer nélküli” gazdálkodást.

A mezőgazdaságban végbemenő másik nagy technológiai változás az *öntözés elterjedése* volt. 1867 előtt öntözött terület hazánkban lényegében nem volt. A *vadöntözést*” katasztrófális szárazságok idején alkalmazták. 1862–65 között száraz esztendőben például Fejér megyében találtunk rá példát. Az említett időkben Sárviznél a földekre terelték a vizet. Ugyanebben az időben a Helytartótanács a szárazság elleni kampányának egyik túlzásaként részletes tervet készített a Hortobágy öntözésére. A tényleges öntözési munkálatok azonban Magyarországon csak 1871–75 között kezdődtek, amikor egy Türr István kezdeményezte részvénytársaság megépítette a Ferenc Józsefről elnevezett öntözőcsatornát Sztapártól Újvidékig. Az 1880-as évek végén Józsa László mérnök vezetésével megépült az Aradnál Marosból kiinduló csatorna, amely 100 kilométer hosszú volt és Mezőhegyesig vezetett. Ezt nevezte mezőhegyesi élővíz csatornának. Az építés oka volt egyébként a Mezőhegyesi Cukorgyár vízellátásának biztosítása is, de jelentősége a növénytermelésben is fontos volt. A csatorna az első világháborúig működött, azután a katonai lépések miatt használhatatlan lett. Az 1890-es évek elején az általunk vizsgált területen újabb fontos csatorna létesült. A Fehér- és a Fekete Körös között megépítettek egy úgynevezett „*átfogó csatornát*”. Később e csatornát meghosszabbították a Sebes Körösig. Az Alsó-Fehér-Körös vidéken is ármentesítő társulat alakult, amely aztán a Holt-Körös medret élővízzel feltöltött öntözőcsatornává alakította át Gyula, Békéscsaba és Békés térségében.⁷³

A rétöntözés is több területen elterjedt. A fontosabb öntözőtársulatok a Hosszú csatorna menti vízhasználati társulat Székesfehérvárt, a kopházi társulat a Fertő tó vidékén, az ikvavári rétöntöző társulat pedig Vas megyében tevékenykedett. Az Alföldön a Maklárón működő öntöző társulat volt jelentősebb Heves megyében. A Tiszántúlon és Erdélyben összesen egy jelentősebb vállalkozás működött az Arad–csanádi öntöző társulat. Ebben a vállalkozásban 14.000 kataszteri hold tulajdonosai egyesültek. Az alföldi folyók a hegyekből az Alföldre kilépve jórészt széles ártérrel rendelkeznek, ahol kénytelen-kelletlen ármentesítő és árvíz lecsapoló munkákat is kellett végezni. Ezeken a vidékeken korszakunkban több helyen megtörtént az öntöző és ún. „*csurgalék*” vizek elvezetése. A

Maros folyó vidéke különösen kedvező volt az öntözéses földművelés fejlesztésére, mert a folyó a hegyek lábától Pálosnál kilépve, mintegy 100 km hosszan ártér feletti terepen folyik. Tomka Emil, aki az Arad környéki öntözéseket irányította, tervezte, két tanulságos példát is ismertet arra vonatkozóan, hogy miként lehet trágyázás nélkül téli öntözéssel bő termést elérni, illetve hogyan lehet az öntözési körzetben (pl. 142 kataszteri holdon) a pusztán öntözéses eljárást alkalmazni sikeresen egy 1892. évi felmérés szerint. Az eredmény többféle növényt kipróbálva az lett, hogy fűmagtermelés mellett 30–40 q kitűnő szénát termesztettek. Ezt kedvező iszaptartalmú víz mellett állandó (téli–nyári) öntözéssel érték el. Télen az egyes táblákat teljesen elárasztották, mikor vastag jég keletkezett a vizet a jégréteg alól lecsapolták. A jégkéreg ráborult ily módon a talajra és a növényzetnek megfelelő takaróval szolgált. A csupán „*nedvesítőnek*” nevezett öntözési módszert Békéscsaba környékén alkalmazták. Ez a kísérlet egy 177 holdas földön történt. Az állomásnak sikerült 1901 és 1945 között bizonyítania, hogy nyári nedvesítő öntözés mellett bő trágyázással sikerült olyan bő szénatermést elérni, hogy a befektetett összes költség 12 év alatt megtérült.⁷⁴ A Tiszántúl délkeleti részén a háború előtte az öntözött rétek nagyságát Tomka Emil 27 000 kataszteri holdra tette.⁷⁵

Arad vidékén meg egy figyelemreméltó kezdeményezés született: a városi szennyvíz öntözésre való felhasználása. A szennyvizet Aradon a város nyugati részein fekvő szikes, agyagos talajú legelőre vezették. Itt rendeztek be egy szűrőtelepet, amely összesen 36 kh nagyságú és egyenként egy hold területű táblákból állt. A Földművelési Minisztérium a telepet állami kezelésbe vette és az országos Növénytermelési Kísérleti Állomást bízta meg felügyeletével. A telep az 1896. évtől működött és eredményei egészen meglepőek voltak:

Az aradi kísérleti telep terméseredményei (1917)

Növény	Terméseredmény q/kh	Korona kh
Takarmányrépa (13 évi átlag)	769	158,44
Lucerna (9 évi átlag)	–	193,76 ⁷⁶

A mezőgazdasági technológiák fejlődésében a *talajjavítás*, az agrokémiai módszerek alkalmazása jelentett további fejlődést. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Tiszántúlon Békés és Csanád megyékben már a hatvanas évektől megkezdődött a talajok tudományos felmérése. Molnár János végzett ezen a vidéken talajtani vizsgálatokat (Zemplén, Pest és Heves megyében is). Megállapította, hogy a vizsgált talajok foszforszegények és foszfor alapanyagú műtrágyák alkalmazása a terméshozamokat nagyban javítaná.⁷⁷ A hagyományos trágyázás fontosságát is hangsúlyozta ez időtájt – ki tudja milyen sikerrel – a szakirodalom. A szántók területéhez viszonyított alacsony állatállomány miatt ugyanis legfeljebb 6–12 évenkénti trágyázás volt lehetséges, amit a jobban művelt, korszerű gazdaságokban az úgynevezett féltrágyázás egészített ki. Az Al-

földön és a Tiszántúlon súlyosbította a helyzetet egy évszázados hagyomány: a trágyát fűtésre és ház földjének „mázolására” használták. Szokás volt a trágyát utak kátyúinak feltöltésére, de ezzel magasították árvízveszély idején a folyók töltéseit is. A Dunántúlon és az észak-nyugati felvidéken ugyanakkor 4–6 évenként még a paraszti gazdaságokban is trágyáztak.⁷⁸

A szikes talajokkal is először a korszak tudománya foglalkozott. 1877-ben írta meg Kvassay Jenő a hazai szikeseket elemző tanulmányát. Igen fontosak voltak továbbá Sigmond Elek hasonló jellegű kutatásai. A kísérletek Szarvas környékén indultak. Itt a szikes talajt sárgafölddel vagy más néven digófölddel keverték. Ennek az lett az eredménye, hogy a meszezett szikes talaj fellazult és fokozatosan termőre fordult. Meszezéssel azonban csak bizonyos típusú szikes talajok voltak javíthatók. A szarvasi kísérlet meglehetősen elszigetelt maradt és rendszeres talajjavításról korszakunkban alig beszélhetünk.⁷⁹

A műtrágyák használata a századforduló után vált lehetségessé nagyobb területeken. Maga a műtrágyagyártás már az 1890-es években megkezdődött, hazai gyárak is berendezkedtek a szuperfoszfát gyártására. Az újítás nehezen terjedt. A legtöbb helyen az első néhány mázsza műtrágyát ingyen kellett odaajándékozni a felhasználónak. Lassan aztán bizonyossá lett azok előtt, akik megpróbálkoztak vele, jelentős termésmenvelő hatása. Még az uradalmakat is ezzel a módszerrel kellett a műtrágyák felhasználására megnyerni. Magyarországon 1911-re a műtrágyagyártás 1,8 q-ra emelkedett. Használták ugyanakkor a Thomas salakot, ennek behozatala szuperfoszfáttal együtt 1910-re 509 ezer mázsára emelkedett. A műtrágya felhasználás 1908-ban Magyarországon 7 kg volt, Ausztriában ugyanekkor már 17 kg, az atlanti partvidék országaiban a hazai felhasználás 10–13 szorosa! Figyelemreméltóak azonban a belső egyenetlenségek is. A nyugat-dunántúli megyékben továbbá Pozsony és Nyitra vidékén például foszfortartalmú műtrágyák felhasználásában alig maradtak el a németországi szint mögött (50 kg feletti szint), míg pl. Erdélyben kh-ként a felhasználás az 1 kg-ot sem érte el.⁸⁰

A hagyományos gazdálkodás felszámolódását, visszaszorulását nagymértékben segítették a *tagosítások*.⁸¹

Korszakunk elején már megkezdődött ez a folyamat, de a következő évtizedekben rendeződött a helyzet véglegesen. 1865-ig az Alföld középső megyéiben és a Dunántúlon jutottak legmesszebb a tagosításban. 1865-re itt 61,9%-ot tett ki a tagosított földek aránya. Ebben segített az a gyakorlat, hogy egy sor közép-tiszavidéki és tiszántúli helységben a jobbágytelkek már korábban is egy tagban voltak kiadva s a földesúri érdekeltségeket korábban már elkülönítették a paraszti birtoktól. A Dunántúlon 1865-ig a települések 57,9%-ában fejeződött be a tagosítás. A dél-alföldi megyékben például Temesben és Torontálban, de a Duna–Tisza közti Bács–Bodrogban is kimondottan megoldatlan volt a helyzet, a földeknek mindössze 7,5%-ára terjedt ki a rendezés ugyanekkor. Az Erdély határán fekvő tiszántúli megyékben Arad, Krassó, Közép-Szolnok, Bihar, Ugocsa, Máramaros stb. is legfeljebb a földek egyhatodát tagosították korszakunk kezde-

tére. Erdélyben egészen az 1870-es évekig meg sem kezdődött az említett rendezés.⁸² A tagosítás pedig a mezőgazdasági modernizáció fontos lépése volt s az a gyakorlat alakult ki, hogy a tagosítás után többnyire felhagytak mindenütt a nyomásos gazdálkodással és szabadparaszti gazdálkodást vezettek be. Simonffy Emil 1872. és 1908 közötti tagosítást vizsgálva a következő eredményekre jutott a Tiszántúlra és Bácskára, illetve a Temesközre vonatkozóan.⁸³

Országgrész	A községek száma melyekben a birtokrendezés befejeződött			
	1872	1908	1908-ban még folyamatban	
	absz. %	köz. %	absz.	%
Duna jobb partja	144	5,2	38	1,4
Duna bal partja	829	35,4	94	4,0
Duna–Tisza köze	22	5,0	6	1,4
Tisza bal partja	288	16,7	43	2,5
Tisza jobb partja	936	41,6	16	0,7
Bácska és Temesköz	108	11,5	20	2,1
Összesen:	2.327	22,3	217	2,1 ⁸⁴

Erdélyben a tagosítások később indultak és vontatottabban zajlottak, mint az ország többi részén. 1871-ben külön törvényben szabályozták a tagosítás ügyét az erdélyi és partiumi területeken. Ez volt az 1871. LV. törvénycikk, amely kimondta, hogy a tagosítást az úgynevezett arányosítással együtt kell végrehajtani. Elrendelni viszont csak akkor lehetett, ha a tagosítandó terület birtokosainak legalább egyharmada igényelte. Gyorsítását azzal akarták elérni, hogy a bélyeg és illetékmentességet csak három évre adták meg. Ezt 1874-ben kénytelenek voltak meghosszabbítani, majd 1878-tól „örökösen” biztosítani. Később a századforduló után újabb törvényeket is hoztak. Az újabb törvények bevezetése után nagyarányú agitáció bontakozott ki a tagosítások fellendítésére. Végül is 1911-ig Erdélyben 48 teljes és 26 részleges tagosítást kezdeményeztek.⁸⁵ További sajátossága volt az erdélyi tagosításnak, hogy azt követően is fenntartották a határfordulós gazdálkodást, de már feketeugar nélkül.⁸⁶ További hatással volt az agrártechnológia változására a *bérleti rendszer* kialakulása.

Az 1895-ös birtokstatisztika adatai szerint szerepe főképpen a közép- és nagybirtokok művelésében kapott jelentőséget. Országos elterjedtsége a századfordulóra jelentőssé vált:

Tisztán haszonbéres kezelésben levő birtokok (1895)

Birtoknagyság	Összes terület	Ebből: haszonbér	%
1 – 5	2 165 168	50 253	2,33
5 –100	17 136 946	336 657	1,97
100 –1000	5 663 789	1 097 174	19,37
1000 –	11 901 380	1 955 629	16,43 ⁸⁷

Vörös Antal ugyanakkor kiemeli, hogy utóbbi két kategóriában a szántóterület 21,1%-a, illetve 23,6%-a volt tisztán haszonbéres művelésben. A bérleti rendszer valóságos térhódítását azonban rendkívül nehéz felmérni, mert a statisztika a gazdaságok jó részét az ún. „*vegyes gazdaságok*” közé sorolja.

A vegyes jellegű gazdaságoknál az összes terület kb. 4%-a juthatott a bérletek-re. A bérleti gazdaságok összekapcsolódhattak üzemekkel, pl. cukorgyárakkal is. Említeni a mi szempontunkból csak azért szükséges e formát, mert szemben a Duna–Tisza-közi és a dunántúli és kislalföldi helyzettel, a Tiszántúlon és Erdélyben jóformán ismeretlen. Az alföldi városok határában lehet ugyanakkor mégis ilyen formával találkozni.⁸⁸

Az Alföld nagy hatású mezővárosai s nem egyszer falvai különlegességet jelentettek. E helyeken sokszor nem is volt szükség tagosításra, hisz a parcellákra szét nem aprózott birtokok kedveztek a tanyás gazdálkodás kialakulásának, megerősödésének. A tanya a paraszti gazdaság egyik jellegzetes típusa volt.⁸⁹

Az alföldi tanyarendszer kialakulásának több szakasza ismeretes. Az első korszak a XVIII. század második felétől a XIX. század közepéig számítható. Ezen időben jött létre a szántóföldi tanyarendszer. Települési szempontból ez azt jelentette, hogy maguk a nagyhatárú falvak, városok megmaradtak változatlanul, de a távolabbi határrészekeken megjelentek a tanyák. Ezzel a település egyik gazdaságilag fontos része kitolódott a határba. Erdei Ferenc kifejezésével élve „*akolkerteket*” hoztak létre a határ távolabbi területein. Gazdasági szempontból ez azt jelentette, hogy a tanyástelepülések mezei gazdaságainak egy része a település belterületéről kikerült a határba. Megszűnt a termelés „*falurendszere*”. A termelőüzem, a gazdasági udvar elvált a lakóháztól és a háztartástól. A belterületi házban általában nem maradtak nagy gazdasági udvarok, istállók csak úgynevezett csökevényes gazdasági udvarok. A városok esetében ez azért is fontos volt, mert a földművelő falu és az iparos-kereskedő-értelmiségi város kettősségének helyébe összetett, de tökéletesen egybeszerveződött falu-város területi csoportosulást hozott létre. Így vált fenntarthatóvá az ún. „*agrárváros*”: a szántóföldi termelésnek és a mezőgazda-népességnek a városi szervezete. További sajátossága a fejlődési útnak, hogy az ilyen típusú város körül nem jöhettek létre apróbb falvak, szórványfalvak, így ez a városi szervezet nem teremtett magának vidéket.⁹⁰ A tanyával bekövetkezett izoláció természetesen rombolta a tradicionális gazdálkodás esélyeit s nagyobb község vagy főképpen a városi piac közelsége az ártermelő jelleg erősödését segítette.

Erdei szerint szigorú és tiszta rendben folyt ily módon a tanyás társadalmak élete egészen a múlt század közepéig. A tanyákat nem lakták állandóan, a tanyai termelés döntően gabonatermelésből és állattartásból állt.⁹¹ Különösen elterjedtnek látszik ez a rendszer a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén.

A tanyarendszer kialakulásának második szakasza az általunk vizsgált korszak közvetlen előzményét és 1850-es és hetvenes évek közötti időszakot jelentette. Tartalmát a tanyai termelés kiterjedése és belterjesülése adta. Ebben az

időszakban egy erőteljes gabonakonjunktúra hatott és ennek hatására új termelési ágakkal bővült az alföldi mezőgazdasági termelés is. Kiterjesztették a szántóföldeket, feltörték a legelők egy jelentős részét. Segítette e törekvést, hogy érződött már a folyamszabályozások jótékony hatása, lecsapolták a vizeket és a mocsarakat.

Ugyanebben az időben osztották ki az ún. „*belső legelő*”-ket, így a házas zsellérek is kisebb-nagyobb föld birtokába jutottak. Megindult a külső puszták felosztása szántóvá alakulása is. Ilyen módon a megművelt föld túlterjedt azon a területen, amelyen a korábbi tanyarendszer még jól funkcionált. Ez a helyzet teremtette meg a lehetőséget a tanyarendszer területi növekedésének, kiterjedésének. Az új tanyák főleg a településtől távoli s mind távolabbi helyeken épültek, hisz itt törtek fel nagyobb földeket s itt volt szükség külön gazdasági épületekre is. Mint már említettük, a földterület kiterjedésén túl a művelési-termelési módszerek, ágak is megnövekedtek, gazdagodtak. Elhagyták, mint korábbi adataink is érzékeltetik az ugart, bevezették a trágyázást, kezdték alkalmazni a vetésforgót. Újként jelentkezett a kukoricatermelés fellendülése. Vidékenként különböző helyi termelési kultúrák alakultak ki: például Szeged vidékén a paprika-termelés, Makón a hagyma, Szabolcsban az almatermelés és a Duna–Tisza között a Nagykörös környéki zöldség-, a Kecskemét vidéki gyümölcs-termelés stb. Megnövekedett a kapásnövények termelése, pl.: a burgonyatermesztés. Mindez persze megnövelte a gazdaságok munkaszükségletét és felhívást jelentett a fokozódó gépesítésre, korszerűbb technika és technológia alkalmazására. Megindult ugyanakkor a kitelepülés a tanyákra. Most már nemcsak a pásztorok és nemcsak a férfiak tartózkodtak a tanyákon, hanem kiköltöztek az asszonyok és a gyermekek is. A termelés szükségleteihez elengedhetetlen munkaerő e vidékeken a tanyákra települt.⁹²

A tanyarendszer fejlődésének harmadik szakasza körülbelül korszakunk végéig tartott. A századfordulóra és az utánra már igen szerény lehetőségei maradtak a külterjes fejlődésnek, újabb földek művelésbe vételének. A hazai mezőgazdasági fejlődésnek egyre inkább egy útja maradt: a belterjesülés. Tovább sürgette a belterjesebb agrártermelés meggyorsulását a birtokaprózódás folyamata is. Mindez igen komoly változásokat eredményezett. Új növénytermelési kultúrák alakultak ki. Nőtt a takarmánynövények, a cukorrépa, a cirok és a burgonya termelése és megjelent az istállózó állattenyésztés. Az utóbbi egyfelől jobb eredményeket hozott, másfelől azonban jelentősen megnövelte az állattenyésztés költségeit és munkáit. Nagyon jelentős a baromfitenyésztés fellendülése. A tanyás városok e téren különlegesen fontos szerepet játszottak. Ugyanakkor a sertés- és szarvasmarha tenyésztés is jócskán fellendült, megjelent a hústermelés mellett a tej és tejtermékek, tojás stb. piacra termelése. Kiszélesedett ebben a szakaszban a kertművelés-kertgazdálkodás is. A már említett sokszínű termelési körzetek fejlődése erőteljesebb lett s a Tiszántúlon is egy igazán sokszínű kertkultúra alakult ki. A társadalomra is hatott a még erőteljesebb izolálódás. Erdei

Ferenc egyenesen az „*individualizmus*” következményének tartotta, hogy „*tere nyílt minden egyéni kezdeményezésnek és vállalkozásnak s mindenféle új termelési ág és termelési módszer kísérletének.*”⁹³ Lehetővé vált a „*farmszerű*” termelés meghonosodása. A tanyavilág tehát erőteljesen segítette a tradicionális mezőgazdaság felszámolódását és modernebb, belterjesebb ártermelő agrárgazdaság kialakulását. Különleges és új volt az ún. „*farm-tanyák*” és „*haszonbéres tanyák*” kialakulása. Új nemcsak az állandó kiutalásban, szokásaiban vagy építészeti megoldásaiban, de új üzleti, vállalkozó szellemében is.⁹⁴ Ezeket a formákat már a tanyástársadalom polgárosodása hozta létre. Külön szükséges kiemelni, hogy a tanyarendszer kialakulása többnyire a fent vázolt organikus fejlődés eredménye. Esetenként azonban, főleg a nagy alföldi pusztaságokon „*telepítések*” is történtek. E telepítések egy része éppen a Tiszántúlra, azon belül is a Körös–Tisza és Maros között elterülő Csongrád–Békés–Csanádi pusztára, a nagykunsági mezővárosok körüli pusztákon és Debrecen környékére történt. Ezek a telepítések eredetileg falu formában történtek és csak később tanyásodtak el.⁹⁵

A kialakult alföldi–tiszántúli tanyarendszer tipizálására Orosz István vállalkozott. Végeredményben a kialakult tanyáknak három gazdaságilag elhatárolható típusa alakult ki.

A Tiszántúl északi és középső területein (főleg a Hortobágyon és a Nagykunságban) alakult ki a tanyás gazdálkodás egyik típusa. A hatalmas pusztaságok különösen alkalmasnak bizonyultak az állattenyésztésre. Így az itteni tanyavilágban az ún. „*növénytermesztő–állattenyésztő*” gazdálkodási szokás volt döntő. A második típust a Dél-Alföld, valamint a Tisza–Maros vidék jelentette beleértve a Bánátot is. Az itteni tanyavilágban a „*búza-kukorica vetésforgó*” alkalmazása volt domináns jellemző, míg a tanyasi gazdálkodás harmadik típusát a Duna–Tisza közí, Kecskemét–Nagykőrös vidéki tanyák jelentették, ahol a *fejlett szőlő, gyümölcs vagy zöldségkultúrát hagyományos állattartással kapcsolták össze.*⁹⁶

A három típus természetesen csak a gazdálkodás legszembetűnőbb jellemzőit tudja kiemelni. Ha Erdély fejlődését is szemügyre vesszük, egy újabb tanyatípussal kell a felsoroltakat bővítenünk. Az erdélyi tanyavilág – a nyugat erdélyi – partiumi tanyavilág mellett, – amely az alföldivel mutat azonosságot – létrehozott egy újabb változatot a „*magashegyi-havasí*” tanyatípust. A magashegyi-havasí tanyás gazdálkodás főleg Csík, Máramaros, Fogaras, Szeben, Hunyad, Kolozs, Torda–Aranyos és Krassó–Szörény megyékben volt szokásos. Ezekben a tanyákon főleg legelőgazdálkodás és állattenyésztés folyt. Itt fontos szerepet játszott a tanyák életében a házi és népipar. A tanyákon e zordon és elmaradott vidékeken is a szabad gazdálkodás volt túlsúlyban. Például ilyen gazdálkodásról árulkodnak az adatok Kolozs megye több községében (Felső Gyarkucán, Tarányoson, Bánffydongón, Mariselben. Alsó-Fehér megyében például Remete községben, Csíkban Gyimesközéplakon, Szeben vármegyében Rasinárban, Tor-

da-Aranyosban, Aranyosfőn, Hunyad megyében Bucován szabad tanyai jellegű gazdálkodást folytattak Egyed Ákos felmérései szerint. Istolnán és Lapisnyán Kolozs megyében kétnyomásos tanyasi gazdálkodással találkozhatott ugyanekkor.⁹⁷

Amint a fentiekben láthattuk, igen alapos változások zajlottak korszakunkban az agrotechnika fejlődésében és az agrártermelés technológiáiban is. Létrejött egy új, racionálisabb agrártermelési rendszer. Újabb, modernebb, minőségileg más ez, mint aminek helyébe lépett. Minőségi mássága azonban nem zárja ki rendkívüli ellentmondásosságát. Úgy volt új a hazai agrártermelés eszközrendszere és módszere, hogy közben megőrizte, konzerválta a régit és nagy nehezen, fokozatosan ejtette csak ki a termelés eszköz- és módszertárából. Ennek a változásnak feltárására Erdély és Tiszántúl különlegesen alkalmas régiók, mert jelentős késéssel, „szakaszosan” sokszor egymáshoz képest is időrendi és jellegbeli eltolódást mutatva követték az országosan észlelhető fejlődési tendenciákat. Úgy látjuk, hogy sokszor a lemaradás az ország fejlettebb régióihoz viszonyítva évtizedes, ha nem több évtizedes volt. Kirajzolódott ugyanakkor egy újabb szempontból az észak-keleti-középső peremvidékeknek belső periféria jellege. E régiók késve, sokszor más formákban, egyéni vonásokat mutatva álmosan és lassan követték az országban lezajló folyamatokat.

A rendszeres növekedés megindulása és termékszerkezet átalakulása Erdély és a Tiszántúl mezőgazdaságában

A termőterület növelése

Az agrárforradalom kibontakozásának velejárója, ismérve volt, hogy a mezőgazdaságban is kibontakozott a rendszeres növekedés, összekapcsolódva egy jelentősnek mondható termékszerkezet-váltással. Ahogyan felszámolódtak a különböző birtokok nagymértékbeni önellátásra törekvése, ahogyan bekapcsolódtak a szélesedő belső piacba, úgy nyomult előre a racionális, piaci igényeket preferáló termelés térhódítása a tradicionális termékstruktúra elhalása. Magyarországon korszakunkban a folyamat több lényeges elemét meg lehet ragadni a kétségtelenül hiányos statisztikai adatok ellenére is. Korábban vizsgáltuk a növekedés egyik lényeges faktorát a megművelt föld nagyságának lényeges növekedését. Az ugar és a terméketlen földnek feltörésével párhuzamosan a megművelt földterület országosan a következőképpen növekedett:

Év	Megművelt föld kh-ban
1851	39 451 995
1867	43 431 588
1895	46 515 612
1913	46 542 618 ⁹⁸

Az említett időpontok között a földterület 17%-os növekedése az extenzív növekedés fő forrása volt. A nyolcvanas évek közepéig ugyanakkor a „terméketlen” földek nagysága 7,5 millió kh-ról 2.4 millióra csökkent. Az ugarterület lényeges csökkenését – földterület-növekedés másik lényeges forrását – már korábban vizsgáltuk.

Ami a Tiszántúlt és Erdélyt illeti, itt a földterület növekedése szempontjából – már csak gazdaságföldrajzi okokból is – legalább két régiót kell elkülönítenünk. Az erdélyi havasi, magashegységi területeken a terméketlen földek művelésbe vételére alig volt lehetőség. a zordon erdő borította meredek hegyoldalak nehezen engedelmeskedtek az embernek.

Szilágyi István Máramaros leírásában ír a hegyvel folytatott emberfeletti küzdelemről:

„A völgyek felsőbb részein, melyek a havasok és a fenyves erdőségek alatt fekszenek... nagy emelkedettségük miatt fölfelé nem szánthatók. Ezeket vízszintes irányban oldalaslag szántják... A Verchovinán... a nagyon meredek oldal kapálásal műveltetik.”⁹⁹

Ezzel szemben az Alföldön természeti akadályai nemigen voltak a terméketlen földek művelésbe vételének. A folyam szabályozások következtében hatalmas területek váltak mocsaras-lápos vidékből művelhető földdé.

Megfelelő adatunk a terméketlen földek termővé tételéről 1879–85 körül van, ekkor pusztán vizek lecsapolásával – főképpen a Tisza völgyben – 104 792 kh-t tettek termővé. Korszakunkban az általunk vizsgált területeken lecsapolták a Nyírvizeket, az ún. Lónyay csatorna megépítésével, az Ecsedi lápot tápláló Kraszna, Balkán és Homoród vizét a láp megkerülésével a Szamosba vezették. A Berettyó vízszabályozó társulat árterét, a Káló-csatornát, összekapcsolták a Berettyó folyóval, így jelentős földek váltak a Nyírség déli részén művelhetővé. A körösök vidékén is csatornákat építettek főképpen a Sebes Köröstől a Fekete Körösig vezető csatorna volt jelentős.

Arad megyében több fontos vízlevezető épült pl.: a Pogányéri csatorna és József nádor csatorna. A Maros vidék árvízmentesítését az arad-pécskai és a Sámson apátfalvi főcsatorna szolgálta. Megépült a Hortobágy csatorna is, amely az alsószabolcsi árterület vizeit volt hivatott a Körösökbe vezetni.¹⁰⁰ Az ilyen módon termővé tett 2.5 millió kh földnek – alapos okunk van feltételezni a csatornaépítés súlypontjairól – legalább a fele az általunk vizsgált területre esett! Az extenzív növekedés legfőbb feltétele a megművelt földterület, tehát Erdélyben, a Tiszántúlon egyaránt növekedett, bár nyilvánvalóan az utóbbi területen lényegesen gyorsabban.¹⁰¹

Kétségtelennek látszik azonban, hogy a múlt század nyolcvanas–kilencvenes éveitől az extenzív földterület-növelés lehetetlenné vált és a növekedés ilyen szempontból elhanyagolható mértékűre csökkent. A hazai mezőgazdasági növekedés feltétele, útja az intenzív fejlődés útján való megindulás lehetett. Ez tükröződik a földművelést tekintve a termékszerkezet megváltozásában.

A termékszerkezet átalakulása

A hazai földművelés strukturális átalakulásának folyamata a kiegyezés körüli időben gyorsult meg. Legfontosabb ismerve a szántóterület nagyarányú növekedése volt (ld. táblázat). Az átalakulás ütemét a 60–70-es évek gabonakonjunktúrája határozta meg. A nyolcvanas évek közepéig több mint 4 millió kataszteri holddal növekedett a szántók területe.¹⁰² Ez a növekedés a nyolcvanas évek közepétől lényegesen egy-két évtizedre leállt, stagnált s a növekedés ismét a századforduló után indult meg erőteljesebben. 1895- és 1913 között ismét több mint másfél millió holddal növekedett a szántóterület nagysága. Összességében ez a növekedési ütem azt jelentette, hogy a századfordulóig a népesség 0,53%-os növekedésével a szántóterület 0,8% növekedése állt szemben, tehát az egy főre eső élelmiszer, főleg gabonatermelés még változatlan termés hozamok mellett is növekedett volna.¹⁰³ A szántóföldek mellett a kertek és a szőlők területe növekedett alaposabban. A szőlők területének növekedése azonban a nyolcvanas–kilencvenes években a filoxera pusztításai miatt erőteljesen csökkent.¹⁰⁴

A szántóterület növekedése azonban tájegységenként arányokat takart. A Nagyalföldön a szántók nagysága például az összes megművelt földek 70%-át jelentette a hegyvidéki tájakon: Erdélyben és az északkeleti Felvidéken már csak 28, illetve 23%-os ez az arány (ld. táblázat). A holdankénti tiszta jövedelem Erdélyben az alföldi szint alig egynegyedét tette ki. A Dunántúlon a századfordulón 4,5-szer annyi volt, az 1 kh szántóra eső tiszta jövedelem, mint például az északi Felvidéken. A jelentős eltéréseknek több oka volt. Részben más minőségű talajok voltak jellemzőek, más agrotechnikát alkalmaztak és nem utolsósorban mást termeltek az egyes országrészek szántóin. Az alföldi megyékben a búzatermelés túlsúlya volt tapasztalható. 1870-ben például a szántóknak Csanádban 71,1%-ában, Békésben 61,4%-ában, Torontál megyében 53,7%-ában termeltek búzát. A 90-es évekre ezekben a megyékben is csökkent – az árak esése miatt – a búza vetésterülete, de még mindig 40% körüli szinten mozgott.¹⁰⁵ Az országban a bánáti, a tiszántúli és a Tisza menti vármegyék elnyúló síkságain termelték a legtöbb és a legjobb búzát. Az 1910-es évekre Jász-Nagykun-Szolnok megyében volt országosan legmagasabb a búza vetésterülete 1915-ben elérte a 46,4%-ot. A 40%-on felüli arány több tiszántúli megyére is jellemző volt, ugyanakkor pl.: Torontálra, Csanádra, Hajdúra, Békésre és Temes vármegyére is. Erdély havasi tájain ugyanakkor országosan is a legalacsonyabb arányt mutatta a búza vetésterülete. Máramarosban és Csíokban még a 10%-ot sem érte el. Búzaterme-

lésünk tehát az Alföldre koncentrálnak és az általunk vizsgált régiók közül a Tiszántúl és a Tisza–Maros szöge e szempontból egészen kiemelkedő arányokat mutatott. A búzatermő területek mélyen benyúltak a volt Partium területére is Szilágy, Bihar és Szatmár vidékeire.¹⁰⁶ Megindult hazánkban a növénynevelés, a búza nevelése is, így a hazai búza oly sokat magasztalt híre nem volt teljesen alaptalan.¹⁰⁷ A rozs vetésterülete korszakunkban országosan csökkent. Jelentősége azonban a Nyírségben változatlanul igen jelentős maradt. Termesztését itt a kenyérgond tette fontossá. A zabnak Észak-Erdélyben volt hasonló jelentősége. Az ott élő szegénységnek igen fontos tápláléka volt. Az árpával együtt ugyanakkor takarmányozásra is használták, továbbá utóbbi a sörgyártás szempontjából fontos növény volt. A zab vetésterülete Árva megyében 50 % körül volt még korszakunk végén is, Máramaros megye se nagyon maradt le e mögött. Az erdélyi megyék közül különösen Csíkban, Beszterce–Naszód, Fogaras és Udvarhely területén volt nagyobb tere.¹⁰⁸

A gabonafélék terméshozamát tekintve az általunk vizsgált régiók két nagy övezetre bonthatók. A Tisza–Maros szöge kiemelkedő termésátlagai búzából (7–8 q között) rozból (8 q körül) árpából (8–9 q között) és zabból (8,5 q körül) egyaránt meghaladták az országos átlagot. A Tiszántúl és Erdély mutatói azonban holdanként akár fél mázsás lemaradással a Tisza–Maros szögétől alatta voltak az országos átlagnak.¹⁰⁹

A termelési szerkezet átalakulásában a századfordulóig, illetve a világháborúig több lényeges változás következett be. Megindult a kapásnövények térhódítása. Erdély és Tiszántúl e téren lépést tartott az ország más régióival (lásd: táblázat) elmaradt viszont a szalastakarmányok termelésében. A szalastakarmányok termelésének aránya a század végére a Dunántúlon már megközelítette a 12%-ot, Erdélyben és az Alföldön ennek a felét tette ki. Az ipari növények termelése az országos szint körül alakult. E téren az egyes régiók között nem tapasztalunk lényegi eltéréseket. Erdély 1,7%, illetve az Alföld 2,3% aránya például jobb a Dunántúl szintjénél, de elmarad a felvidéki területek mögött. Erdély mezőgazdasága szempontjából egy kiemelkedő teljesítményt szükséges említenünk. Kiemelkedő szerepet töltött be a Tiszántúl délebbi területeivel és a Tisza–Maros szögével együtt a kukoricatermelésben. Kitérnék ezen a vidéken a talaj- és éghajlati adottságok ehhez, és szerepet játszott az is, hogy e vidékeken elsőrangú tápláléknak számított.¹¹⁰

Meglehetősen jelentős tényezője volt a kukoricatermelés növelésének az egyre gyarapodó szeszgyárak fokozódó szükségletének kielégítése. A megnövekvő állattartás, főleg sertésnevelés is a növekvő termelés mellett szólt. A kukorica zömét az ország déli és délkeleti vidékein termelték. Für Lajos egy kukoricaövezetet vázolt fel, amely a Csanád, Arad, Bihar és Hajdú megyék, illetve Szatmár-Bereg és Máramaros megyék vonalától délkeletre alakultak ki. Egyes megyékben különösen kiemelkedő volt a kukorica vetésterülete.¹¹¹

Művelési ágak és a kh-kénti tiszta jövedelem megoszlása országrészenként (1895)

Tájegység	Szántó	Rét	Legelő	egyéb*	Kert, szőlő, szántó	Jövedelem		Kh-anként mg. ter.átl.
						Rét	legelő	
Nagyalföld	70	8	15	7	666	320	200	543
Kisalföld	64	17	10	9	687	347	234	573
Dunántúl	53	10	12	25	610	630	183	546
Észak-nyugati dombvidék	50	8	10	32	562	504	155	517
Északkeleti dombvidék	42	12	13	33	380	381	107	336
Északi Felvidék	32	10	14	44	156	148	35	123
Erdély	28	16	14	42	174	157	47	241
Országos átlag	43,42	11,22	13,90	31,46	470	309	113	35 ¹¹²

* Erdőkkel, nádasokkal együtt.

Termelési szerkezet országosan és tájegységenként (1895)

Országrész	Gabonafélék aránya	Kapásnövények aránya	Szálaskarmány aránya	Ipari növények aránya	Fekete ugar aránya
ERDÉLY	40,2	29,3	5,3	1,7	23,5
ALFÖLD	55	28,2	6	2,3	8,5
Felvidék	55,7	27,1	8	2,4	16,8
Dunántúl	57,6	19,2	11,7	1,5	10
Országos átlag:	53,7	24,2	7,5	2,1	12,5 ¹¹³

A kukorica vetésterülete néhány erdélyi és tiszántúli megyében

Arány	Megyék
20 – 25 % felett	Csik, Háromszék, Brassó
30 – 35 % felett	Torontál, Temes
40 % felett	Alsó-Fehér, Hunyad

Ezeken a területeken a mamaliga vagy puliszka népi és csaknem mindennapi ételnek számított, és bármennyire megdöbbentő az emberi táplálkozásban a kukoricadarának, lisztnek alapvető szerepe volt.

Jelentékenyen növekedett a zöldségfélék termelése is az ország keleti vidékein. A szántóföldi főterményként termesztett zöldségfélék területén országosan a Duna–Tisza köze és a Tisza–Maros szöge vezetett. Különösen a hagymatermelésben (Makó környéke) láthatunk kiugró eredményt az utóbbi országrészben.

Az egyéb zöldségfélék között adta meg táblázatunk a paprikatermelést is. Kiugróan Szeged környékének híres paprikatermelő körzete miatt igen magas mindkét régióban az említett adat. A parasztok mellett jelentős szerepe volt az említett zöldségkultúrák meghonosításában a bolgárkertészeknek. Ők a múlt század közepén jelentek meg Magyarországon és az öntözéses zöldségtermelés fő elterjesztői voltak hazánkban.¹¹⁴

*A zöldségfélék termelése az ország keleti vidékein és a Dunántúlon
(1902–12 közötti, 10 éves átlagok)*

Zöldségfélék	Magyarországon összesen kh	Tiszántúl	Tisza–Maros z.	Erdély	Duna–Tisza köze
1. Uborka	4 675	510	675	729	1 595
2. Vöröshagyma	9 058	1 263	3 077	1 404	1 837
3. Fokhagyma	3 214	385	783	306	1 009
4. Hagyma	306	63	55	129	46
5. Fejes káposzta	58 566	5 061	5 522	8 373	5 578
6. Kelkáposzta	1 015	85	104	89	291
7. Egyéb káposzta	1 160	305	47	180	91
8. Egyéb zöldség	13 379	1 936	1 483	2 051	3 594
9. Torma	341	22	55	29	77
Összesen:	91 714	10 170	11 802	13 290	14 118 ¹¹⁵

Megjelent korszakunkban, mint korábban láttuk is az ipari növények termesztése. Az általunk vizsgált vidékeken a dohánytermelés honosodott erőteljesebben meg, főleg a közép-tiszántúli-, és alföldi megyékben, illetve a Dél Alföldön. A takarmányfélék térhódítása viszont igen gyorsnak mondható. Az 1870-es években még a vetésterület 3–4%-án, korszakunk végén pedig már közel 10%-át tette ki országosan.

A szalastakarmányok részaránya a szántóföldi növénytermelésben (1915)

Ország rész	Arány %
Duna jobb partja	13,01
Duna bal partja	10,57
Duna–Tisza köze	6,53
Tisza jobb partja	8,84
Tiszántúl	8,43
Tisza–Maros szöge	4,92
Erdély	6,90

Noha mindegyik itt vizsgált terület elmaradt az országos átlagtól, ha korábbi táblázatunkkal összevetjük (1895-ös állapot) Erdélyben 1,6%-os, a Tiszántúltra vonatkozóan 2–3%-os aránynövekedést tapasztalhatunk, ami a gyors térhódítás bizonyítéka.

A fentiekben érzékeltetni próbáltuk a kelet-magyarországi régiók növénytermesztési struktúraváltozásának néhány fő vonását. Összegezve megállapítható, hogy sok figyelemreméltó arányeltolódás mutatható ki, párosulva a még igen sok extenzív elemet felvonultató agrártermelés-növekedéssel. Megkezdődött már Erdélyben és a Tiszántúlon is az agrárforradalom, de a termelési szerkezet változása a növénytermelésben csak lassan és megkésve követte az országosan jellemző folyamatokat.

Az állattenyésztés fejlődésének fő vonásai a Tiszántúlon és Erdélyben

A földművelés korszerűsödése mellett korszakunkban jelentős átalakulás következett be az állattenyésztés fejlődésében. A legszembetűnőbb változás az állatállomány viszonylagos növekedése volt. A szarvasmarhák száma korszakunkban több mint 1,5 millióval, a sertéseké csaknem 3 millióval növekedett. Az ötvenes–hatvanas években még kizárólagos rideg, külterjes marhatartás volt uralkodó. A Gazdasági Lapok 1850-ben még arról panaszkodott, hogy marhatartásunkban fölötté káros nézetek uralkodnak, a marhát rosszul tartják és teljesen a természetre hagyják.¹¹⁶ Ha pedig az 1857 és 70 közötti adatokat hasonlítjuk össze (ld. táblázat) meglehetősen szomorú képet kapunk, 300 000-rel lett kisebb az állomány. A marhatartás fellendülése csak a nyolcvanas évek közepétől következett be és kapcsolódott össze az egyre belterjesebb tartással és a tejtermeléssel.¹¹⁷ A csökkenés nem terjedt ki az ország egész területére. A Gazdasági Lapok Fejér megyei cikkírója 1852-ben már arról panaszkodott, hogy Felső-Magyarországon csökkent elsősorban a marhaállomány, míg Galgóczi Károly Székelyföldről éppen ellenkező fejleményről írt.¹¹⁸ Itt a székelyeknél az volt a szokás, hogy még a kisebb gazdák is több marhát tartottak. Az ok a hegyi legelők bőségében keresendő. Erdélyben 1870-ben 869 000 szarvasmarhát tartottak, ami az országos állomány 1/5-ének felelt meg. Az arány tehát abszolút értelemben kedvező volt. Ami a marhaállomány összetételét illette már komorabb volt a kép. Az erdélyi marhaállomány 85,47%-a volt magyar marha és a svájci fajtájúak száma 7–8%-ot ért el. A bivalyállomány 54 310 volt ugyanekkor szemben az ország összes egyéb területein fellelhető 14 658 bivallyal. 1911-ig változott ugyan a helyzet, de nem túlságosan sokat. A magyar marha részaránya a Tiszántúlon volt a legmagasabb 58,90%, majd Erdély következett 47,07%-os aránnyal. A Tisza–Maros szögében ugyanekkor már csak 210%-ot képviselt e nem túl előnyös fajta.

Ugyanezek az arányok: a Duna jobb parti területeken 3,59 % míg a Duna bal partján 0,42%. A magyar tarka marha visszaszorulásával párhuzamosan a „piros-tarka” és a „borzderes”, illetve egyéb nyugati fajták tenyésztése került előtérbe. A Dunántúlon és az északnyugati-felvidéken a világháború előtt már 91,24, illetve 94,37%-ot képviselt például a piros-tarka fajta. Az ország keleti végein ugyanakkor még más volt a helyzet.

A „piros-tarka” és a „borzderes” marha aránya 1911-ben

	Piros-tarka	Borzderes
Erdély	36,29 %	0,85 %
Tiszántúl	20,46 %	9,95 %
Tisza–Magyos szöge	72,68 %	0,68 %

Nem kétséges korszakunkban a marhaállomány nagyfokú minőségi fejlődése. Für Lajos szerint a „*fajtajelleg a vizsgált korszakban messzeható történelmi változáson ment át.*”¹¹⁹

A Tiszántúlon azonban még a rideg és magyar marhára alapozódó tenyésztés volt honos. A Hortobágy hatalmas pusztaságain állt az idő. A svájci tehén jóformán meg sem honosodott, ezen a vidéken a magyar marháról egyenesen a borzderes fajtára tértek át. Erdély havasi-hegyi tájain a magyar fajta szintén megmaradt, de kiegészült a svájci fajtával. A korszak embere egyébként kedvelte a magyar marhát. Egy korabeli vélemény szerint „*ez a legelső igavonó a világ összes marhái közt. Ezen képességét fizetik meg a legjobban, ezért keresik fel különösen az erdélyi részeket az egész országból, mert hisz nincs párja az erdélyi marhának.*”¹²⁰ A tejhozama volt lényegesen kevesebb ugyanakkor, mint a nyugati fajtáknak. A bivaly Erdélyben változatlanul fontos maradt még a háború előtt is 10,49%-kal részesedett a marhaállományból. Szerepe a Tiszántúlon még jelentős (2,2%), másutt teljesen elhanyagolható (0,1–0,23%). A marhaállományt még igen nagymértékben használták munkavégzésre különösen – mint az fajtaösszetételből is kivehető – az erdélyi és az alföldi területeken.

Fogatok megoszlása Magyarország egyes részein (1895)

Fogat jellege	Erdély	Tiszántúl	Tisza–Maros sz.	Dunántúl	Duna–Tisza köze
Ökörfogát	95 391	53 969	44 525	68 669	31 771
Tehénfogát	80 597	17 903	4 588	52 855	1 189
Bivalyfogat	5 054	1 084	211	1 132	391
Őszvér- és számárfogat	646	683	183	3 022	1 027
Lófogat	61 240	82 718	139 744	126 666	151 346 ¹²¹

Mint látható Erdély, de még a Tiszántúl is elűtött az ország többi részétől. Itt az ökör és tehénfogatok száma legalább azonos volt a lófogatokéval (Tiszántúl) vagy akár háromszorosan is meghaladta azt (Erdély). Nyilvánvaló összefüggés észlelhető a mezőgazdasági technika kisebb térhódításával.

A lótenyésztés mennyiségi növekedése korszakunkban nem volt látványos (kb. 300 000 db). Mégis egységes az a korabeli vélemény, hogy a lótenyésztés ügye roppant fellendült. Az állami lótenyésztő intézetek kezelése 1868-tól a katonai kincstártól a kormány ellenőrzésébe mentek át. Tenyészgazdaságokat

alakítottak ki fajták szerint szakosodva. Kisbéren az angol telivérek, Bábolna a félvér arab, Mezőhegyesen a Nónius ménék fajtafejlesztésével foglalkoztak. Az erdélyi részeken a fogarasi ménes a lipicai ménekkel foglalkozott. A lónak hadászati szempontból rendkívüli fontossága volt ezért az állam jelentősen támogatta a méneseket. A magyar ló nemzetközi hírnévre tett szert. Az általunk vizsgált területen a legnagyobb a fogarasi ménes volt 3600 hektáros gazdaságával. Több fedezetési állomás működött, hogy a lótarast, a nemes fajták kialakítását a gazdaságokban is elősegítse: Versecen, Békéscsabán, Debrecenben, Szatmárnémetiben, Sepsiszentgyörgyön és Désben.¹²²

A sertésenyésztés szerepe igen jelentős volt hazánkban, minthogy a legfontosabb élelmezési cikkek egyike hazai táplálkozási szokásaink szerint. Korszakunk elején az ország keleti vidékein a szalontai sertést kedvelték legjobban, de ismeretes volt az akkori főbb fajták mindegyike: a szerémségi, a bakonyi és az ún. lengyel sertés is. Ezeket a fajtákat külterjes körülmények között tartották. A kilencvenes évek sertésvészéig voltak ismertek e fajták. A századfordulóra már jóformán hírmondó sem maradt ezekből. A 90-es évektől – ekkor 4,5 millió disznó pusztult el a sertésvészben – újabb fajták honosodtak meg. A századfordulóra a ondor sertés terjedt el és gyorsan terjedt a Balkánról felkerült mangalica, zsírsertés tenyésztése. Nagyobb hizlaldák is alakultak a keleti országrészben például Debrecenben és Szegeden és Pancsován, illetve Fogarason. A belterjesebb gazdálkodást igénylő hússertések a berkshire-i és a yorkshire-i is a századforduló körül kezdtek hazánkban terjedni. Versenyre azonban a mangalicával nem kelhettek. 1911-re azonban a hússertések aránya országosan nyilvánvaló századunk elejére: ólak épületek, az állatok etetése, takarmányozása előtérbe került a kihajtással szemben.¹²³

A juhtenyésztés sorsát a legelők területének összeszűkülése eleve meghatározta. A juhállomány korszakunkban csaknem 6 millióval csökkent. Komoly érvágást jelentett a gyapjúárak csökkenése is a múlt század végén. A gyapjúminősítéssel foglalkozó intézet szerint: „a gyapjútermelést szakértelemmel űző” gazdák száma mindinkább csökken.¹²⁴ Romlott a hazai gyapjú minősége és egyre kevésbé voltak érdekeltek a termelők a juhtenyésztésben. Pedig itt a fajtaváltás gyorsabb volt már a hetvenes évektől mint más állatfajtáknál. Orosz István szerint már 1870-ben az állomány 31,4%-a finomgyapjas nemesített fajta volt, 1880-ra ez az arány 65,9%-ra növekedett, majd 1884-re már csökkenő tendenciát láthatunk 65,2%, 1895-re már csak 53,2%-os volt a finomgyapjas állomány aránya. Ez az arányeltolódás Erdély ismételt fáziskéséséből következett. A Dunántúlon, ahol a finomgyapjas fajtát tenyésztették a 80-as évektől már jócskán csökkent az állomány, míg Erdélyben, ahol még a racka juhnál tartottak, jócskán növekedett. Erdélyben a juhok nagyobb szerepet játszottak a táplálkozásban is.¹²⁵

A baromfifélék tenyésztése az 1870-es évektől hazánkban nagyobb lendületet nyert. Kiindulópontja az erdélyi szász vidékekre tehető. A besztercei szász gaz-

dasági egyesület rendezett hazánkban először baromfi kiállítást. Majd az Alföld is feliratkozott és 1874-ben Kecskeméten volt hasonló bemutató. Itt is hamar megindult a fajtaváltás, már az 1875-ös nemzetközi baromfi kiállítást követően. A lassú fejlődésű, kicsi, apró tojású hazai fajtákat fokozatosan újabb gazdaságosabb tenyésztésű fajták váltották fel. A legfontosabb baromfitenyésztő központok a Dunántúl mellett Hajdú, Torontál, Csanád, Temes és Arad megyében voltak országsszerte. A Duna–Tisza közén Bács-Bodrog és Jász-Nagykun-Szolnok és Pest megye iratkozott még e listára. A századfordulóra a következő helyzet alakult ki:

Összes baromfik száma (1895)

Terület	Eredmény (db)
Tiszántúl	4 277 480
Tisza–Maros szöge	4 549 748
Erdély	3 379 286
Dunántúl	6 025 657
Észak-Nyugati Felvidék	2 631 931
Duna–Tisza köze	6 506 800
Észak-Keleti Felvidék	1 981 239 ¹²⁶

A kisgazdaságok legfontosabb állatává vált fokozatosan a baromfi. Ugyanekkor a 100 hold alatti gazdaságok az összes baromfiállomány 90,79%-át nevelték.

Gazdaságok nagysága és a baromfiállomány (1895)

0 – 1 hold	11.85 %
1 – 5 hold	19.27 %
5 – 10 hold	17.52 %
10 – 20 hold	19.95 %

Látható a kisebb, paraszti gazdaságok nagy súlya. Milhoffer meg is állapította, hogy a „*nép egy jelentékeny bevételi forrása a baromfitenyésztés... ügye fejlődésre képes... eredményeket lehet felmutatni.*”¹²⁷

A vizsgált folyamat több megállapításra lehetőséget ad. A keleti régiók nem annyira az állatállomány nagyságában mutattak korszakunkban az ország más területeihez képest lemaradást (bár Erdély abban is), hanem a fajtaváltás és a belterjesedés mértékében. Egy extenzív növekedés az állományban e területeken is bekövetkezett, de a modern állattenyésztéstől évtizedek választották el e vidékeket. Orosz István meg is állapította, hogy számos állatra redukálva az állatállományt a Dunántúl már 1870-ben is az országos átlag fölött volt (30,7/km²), a Tiszántúl és Erdély viszont lemaradást mutatott a Dunántúlhoz képest. A Tiszántúl elérte az országos átlagot korszakunk végére, Erdély viszont elmaradt attól. Für Lajos a korszakot értékelve kiemeli, hogy az állatállomány növekedése csak

a kilencvenes évek elejéig tudott lépést tartani a lakosság növekedésével. A minőségi átalakulás hatékonyságnövelő hatására pedig nem adnak felvilágosítást a korabeli statisztikák. Következtetni viszont arra lehet, hogy mégis egy fokozatos lépéstartás volt feltételezhető a népesség növekedési üteme, illetve az állati termékek termelésének üteme között.¹²⁸

IRODALOMJEGYZÉK

1. Berend–Ránki: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században, 43–44. p.
2. Max Weber: Gazdaságtörténet, 89–90. p.
3. Szabad György: A kapitalista fejlődés kibontakozása. I.m.: Magyarország története 6/1. kötet. 555–56. p. ld. még Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben, Magyarország története, 6/2. 1077. p.
4. Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. 12. p. Vö.: Szabó István: A magyar parasztság története, Bp., 1940. 72. p.
5. Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció, Kriterion, 1981. 76/77. 1.
6. Egyed Ákos: im. 82. p., továbbá Constantinescu szerk.: Erdély története, Bukarest, 1964. II. k. 141–155. p.
7. Egyed Ákos: i.m. 79. p.
8. Wesselényi M.: Balitelekről, Bukarest, 1974. 114. p.
9. Ellenőr 1848. május 8., Egyed Ákos: i.m. 79. p.
10. Udvarhelyszék lvt. Politikai iratok 1055/1848, idézi: Egyed Ákos: i.m. 148. p.
11. 1848. évi IV. tc.
12. Uo.
13. Egyed Ákos: i.m. 91. p.
14. 1873. XXII. tc. 27. p.
15. Egyed Ákos: i.m. 191–192. p.
16. Gyimesi Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása”, i.m. Szabó István 159–160. p.
17. Képv. napló 1873. II. 325. Elemzi Gyimesi i.m. 159. p.
18. Képv. napló 1871. XVIII. 327. Elemzi Gyimesi i.m. 159. p.
19. Szabó István: Jobbágyok-parasztok 1976. 363. p.
20. Szabó István: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. k. 21. p., Vö.: Kenéz, 1917. 31–32. p. Hasonló adatokat hoz Szabó István: Jobbágyok-parasztok, Bp., 1976. 365. p. Orosz István: Differenciálódás és kisajátítás, 133. p. Szabó István: A parasztság Magyarországon 21. p.
21. Egyed: 197. p.

22. Egyed: i.m. 196. p., illetve Berend–Ránki: A magyar gazdaság 100 éve, 39. p.
23. Egyed: Falu, város, civilizáció, 210. p.
24. Vásártörténet-hidivásár, Dankó I.: Tiszántúli vásárok, piacok, 23. p.
25. Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye monográfiája, Ungvár 1882. III. 88–15., illetve Dankó Imre: Csenger történetének vázlata, Csengeri krónika Csenger, 1975. 11–64. p.; Papp Antal: a mezőgazdasági termelés fejlődése a Tiszántúlon. 225–242. p.; Dankó Imre: Tiszántúli vásárok, piacok, 25. p., ld., még Bellon Tibor: Karcag város gazdálkodása, Szolnok, 1973., illetve Bellon Tibor – Kaposvári Gyula: Karcagi várostörténeti tanulmányok, Karcag, 1974. 101–127. p.
26. Pósa László – Filep A.: A magyar nép tájtörténeti tagozódása, Bp., 1975., Vásártörténet-hidivásár, 88., 93., 105., 118., 133., 151., 188., 190. p., Dankó Imre: Tiszántúli vásárok, piacok, 26–27. p., továbbá Zsilinszky Mihály: Csongrád vármegye története I. Budapest, 1897. 141–147. p., Kristó Gyula – Székely Lajos: Tanulmányok Békéscsaba történetéről, Békéscsaba, 1970., 116–120. p., Györffy István: Nagyunsági krónika, Karcag, 1922.
27. Varga Gyula: A parasztság munkaeszközei, illetve Orosz István: MT 6/2. 1095. p., térképvázlat
28. Kállay Ferenc: A magyar nemzetiségről, Pest, 1836., 7–10. p., illetve Orosz István: MT 6/2. 1093. p.
29. MT 6/2 Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben, 1054. p.
30. Gunst Péter – Lőkös László: A mezőgazdaság története, Bp., 1982. 103–104. p.
31. Varga Gyula: A parasztság munkaeszköze, i.m. Szabó István: A parasztság Magyarországon. 287–288. p.
32. Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp., 1973. 473. p. Részletes kimutatást és térképvázlatot közöl a vas és félvasekék elterjedtségéről a Kárpát-medencében az 1872. évi állapot alapján.
33. Egyed: i.m. 213. p.
34. Gazdászati Közlöny 1869. 441–43. p.
35. Erdélyi gazda, 1886. 102. p., illetve a Mezőgazdasági Szemle, 1890., 211. p.
36. Egyed: i.m. 213. p.
37. Gazdasági Lapok 1907., 44., 701. p.
38. Varga Gyula: A parasztság munkaeszközei, i.m.: Szabó István: A parasztság Magyarországon, 293. p., Vö.: Magyar Gazda, 1842., 101–109. p.
39. Gazdasági Lapok 1857. 166. p., ill. 183–184. p., és 564–65. p.
40. Uo. 328. p. alapján
41. Uo., In. Szabó István: i.m. 328. p. alapján.
42. Gunst–Lőkös: i.m. 103–104. p.
43. Für Lajos: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón, In.: Gunst–Hoffmann: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX.

században (1849–1949). (Továbbiakban Agrártörténeti tanulmányok 4. kötet.) 186–187. kiemeli a nagybirtok vezető szerepét a technikai fejlődésben.

44. Für Lajos: i.m.
45. Gazdasági Lapok 1852. 190. p., Ld.: még Varga Gyula: i.m. 304 p.
46. Uo. 305–306. p.
47. Magyar Gazda 1860. 297–300. p., illetve új cséplőgépről még Falusi Gazda 1861. 60. p.
48. Gazdasági Lapok 1873. 152–153.
49. Technikai fejlődésünk története. Bp., 1928., Kund Endre: Mezőgazdasági gépek, 838–847. p.
50. Kund Endre: i.m.
51. Uo.
52. Uo.
53. Uo.
54. Orosz István: i.m. 1099–1100. p.
55. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp., 1896/97. III. 227. p.
56. MKON mezőgazdasági statisztikája, 1895. III. k. 225–230. p.
57. Vörös Antal: A mezőgazdaság, MT 7/1. 311. p.
58. Erdélyi Gazda 1895. május 5.
59. Egyed: i.m. 215. p.
60. Erdélyi Gazdasági Egyesület Évlapjai 1863–64. 64–651. p., Vö.: Egyed: i.m. 217. p.
61. Egyed: i.m.
62. Vö.: Vörös Antal: A táj fejlődés sajátosságai, MT 7/1. 317–318. p.
63. Balogh István: A paraszti gazdaság és termelés technika. In.: Szabó: A parasztság története Magyarországon, 393–394. p.
64. Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedében, MT 6/2. 1065. p.
65. Uo.
66. Térképvázlat alapján. Forrás MT 6/2. 1066. p.
67. Egyed: i.m. 224. p.
68. Egyed: i.m. 221. p.
69. Orosz István: A szabad gazdálkodás elterjedése északkelet Magyarországon a XIX. század végén, Külön lenyomat a Déri Múzeum évkönyvéből, Debrecen, 1973. 174. p.
70. Egyed: i.m. 223. p.
71. Für Lajos: i.m. ATT 4. 265. p.
72. Egyed: i.m. 224. p.
73. Tomka Emil: Öntözések, In.: Technika fejlődés története, 250–252. p.
74. Vízügyi Közlemények, 1915. 5. szám

75. Tomka Emil: i.m. 255. p.
76. Vízügyi Közlemények, 1917. 4–6. füzet., Hivatkozik rá még: Tomka Emil: i.m. 256–257. p.
77. Ballenegger Róbert: Talajtani chemiai kutatások, In.: Technikai fejlődés, 986–987. Vö.: Inkey Béla: A magyarországi talajvizsgálat története, Bp., 1914.
78. Vörös Antal: A talajerő pótlása, MT 7/1. 312. p.
79. Sigmond Elek: A hazai szikesek és megjavítási módjaik, Bp., 1923. alapján
80. Vörös Antal: A talajerő pótlása ATT i.m. uo., illetve Balogh István: A paraszti gazdálkodás és a termelési technika, In.: Szabó István: i.m. 403. p.
81. Tagosításokra vonatkozó törvények részletes felsorolás: Bernáth Gyula: Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914. 43. p.
82. Orosz István: Birtokrendezések és tagosítások, In.: MT 6/2. 1070–1071. p.
83. Simonffy Emil: A parasztföld és tagosítás. In.: Szabó István: A parasztság története, 223. p.
84. Uo.
85. Uo. 240. p.
86. Egyed: i.m. 223. p.
87. Vörös Antal: A bérleti rendszer, In.: MT 7/1. 307. p.
88. Uo.
89. Orosz István: i.m. 1071–1072. p.
90. Erdei Ferenc: Magyar tanyák, Bp., 1976. 95–96. p.
91. Uo., 97. p.
92. Uo., 98–107. p.
93. Uo., 111. p.
94. Uo., 116. p.
95. Uo., 129–131. p., illetve Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján, Bp., 1976. Agrártörténeti Közlöny, 4. sz. 80–81. p.
96. Orosz István: Birtokrendezések és tagosítások, MT 6/2. 1071. p. alapján Szász Zoltán: A mezőgazdaság átalakulása. In: Erdély története III. 1526-1543.p.
97. Egyed: i.m. 225. p.
98. Agrártörténeti Közlöny 4. k. 75. p., illetve saját számítás 175. p. alapján, Orosz István: MT 6/2. 1045. lapon 1865-ben Magyarországon 34.036.000, Erdélyre 9.396.000 adatot hozott.
99. Szilágyi István: Máramaros vármegye egyetemes leírása, Bp., 1876. 377. p.
100. Tomka Emil: Hazai lecsapolások, In.: Technikai fejlődés történet, 235–241. p.
101. Néhány szerző például Orosz István vitatja a termőterület növelésének nagyobb jelentőségét. Vö.: Orosz István: MT 6/2., 1046. p.
102. Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista fejlődés útján, Agrártörténeti Közlemények 4. 75. p., ill. 175. p., Lásd még Orosz István: MT 6/2. 1046. p., közel hasonló, de nem teljesen egyező adatokat hoz.

103. Orosz István: i.m.
104. Uo., 1047. p.
105. Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista fejlődés útján. In.: Atk. 4. 92. p.
106. Für Lajos: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914), In.: Atk. 4. 205. p.
107. Kossutány Tamás: A magyar búza és a magyar liszt a gazda, a molnár és a sütő szempontjából. Bp., 1907., 15. p., ill. 20. p.
108. Für Lajos: i.m. 205. p.
109. Magyar Statisztikai Közlöny 66. 152–183. p.
110. Für Lajos: i.m. 211–212. p.
111. MSK 66. 152–183 p., Für Lajos számításai, i.m. 215. p. alapján
112. Atk. 4. k. 175. és 179. p.
113. Atk. 4., 199. p.
114. Atk. 4. k. 221. p., Für Lajos: i.m.
115. Atk. 4. k. 220. p.
116. Gazd. Lapok 1850. április 11.
117. Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja, Bp., 1966., 354. p. alapján
118. Erdélyi Gazda 1871. december 16.
119. Für Lajos: i.m. Agrártörténeti Közlemények, 235. p.
120. Milhoffer: Magyarország közigazdasága, Bp., 1904. II. 397. p.
121. Milhoffer: i.m. III. k. 414. p. alapján saját kiemelés
122. Uo., 400–403. p.
123. Für Lajos: i.m. 245. p., illetve Milhoffer: i.m. 404. p.
124. Milhoffer: i.m. 404. p.
125. Orosz István: MT 6/2. 1090. p.
126. Milhoffer: im., 469. p.
127. Milhoffer: i.m. 470–71. p.
128. Orosz István: i.m. 1092., illetve Für Lajos: i.m. 246–47. p.

III. A MODERNIZÁCIÓ ÉS AZ AGRÁRTÁRSADALOM

AZ ARISZTOKRÁCIA, A NAGYBIRTOKOSOK ÉS DZSENTRI

Az első fejezetek érzékeltették, hogy a feudális gazdálkodás – lassan ugyan –, de felbomlóban volt a keleti területeken is. A társadalomban végbemenő változások is lassan és ellentmondásosan jelentkeztek. A földbirtokos osztálynak csak egyes rétegei tudtak gazdálkodásukban, jövedelemszerzésük módjaiban alkalmazkodni „*integrálódni*” a születő kapitalizmus rendszerébe. A születő új társadalmat sajátos kettősség jellemezte: a feudális eredetű régi és az újonnan felemelkedett társadalmi csoportok diszharmonikus együttélése.¹ A kibontakozó hazai agrárfejlődésben az arisztokrácia és nagybirtokos réteg döntő, meghatározó szerepet töltött be a fejlődés motorjának szerepét. Az ezer holdakat kitevő birtokok elég jövedelmet és elegendő hitelképességet biztosítottak a száz holdakkal, avagy a kisparcellák tengerével szemben. A vasutak, utak kiépülése pedig hatalmas piacokat teremtett és érdekeltséget a korszerűbb technika és technológia alkalmazásában. Mindemellett a Nyugat-Európát járt, az ottani viszonyokat ismerő arisztokrácia és a nagybirtokosok „*modernizációs fogékonysága*” is jóval meghaladhatta a dzsentri avagy a paraszt szintjét.² Mindez új formák, új technika, új technológia, új utak keresésére inspirált. Az új keresésének, a racionalizmus, a piacorientáltság térhódításának persze voltak határai. Az ún. „*szabad gazdálkodás*” Nyugat-Európában alkalmazkodott a változó igényű piachoz s a korábban fontosnak tartott növényi sorrendet elhagyva azt termelt, amit a piacon értékesíteni tudott. Orosz István ezzel kapcsolatban éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy például Északkelet-Magyarországon csak részben alakult ki piacorientált művelési rendszer,³ a hatvani cukorgyár répatermelő övezete, illetve például dinnye, dohány és burgonyatermelő falvak Szabolcsban s a Tisza túlsópartján Hevesen). Különösen a Bánát és Erdély nyugati részén volt a nagybirtok úttörő, a szabad gazdálkodásban. Közel voltak itt a bánáti, zsilvölgyi, hunyadi ipari területek, jelentős közeli felvevőpiac alakult ki.⁴ Az intenzívebb gazdálkodás miatt sok birtokon bérleti rendszert szerveztek, s a bérlők avagy a földbirtokosok gyakran előnyben részesítették mezőgazdasági bémunkások alkalmazását (éves szezonmunkások, napszámosok). Ugyanitt modernebb eljárások alkalmazására is lehetőség nyílt.⁵ Elősegítette a nagy birtoktestek kialakulását az 1880. évi törvény, amely előírta a tagosítás meggyorsítását s például az erdős vidékeken lehetővé tette a paraszti parcellák pénzen való megváltását. A bérletekre az említett területeken számos példát találtunk. A *gróf Almásy féle* birtokok (Arad m.) 50–200 holdas bérleteket alakítottak ki. A bérlők a századfordu-

lón még háromnyomásos rendszert alkalmaztak, s kataszteri holdanként 15–16 Ft bérleti díjat fizettek.

A Nádasdy grófok forrai-nagyiratosi birtokán (3580 kh) ún. telepes bérlőket alkalmaztak. Forrai–Nagyiratos telepítvényes község 1181 kh földet bérelt a gróftól. A korabeli forrás szerint „*a telepes bérlők gazdálkodása igen egyszerű, évenként a trágyázás és a takarmánytermelés a szántóföld 10 %, a kapásnövényeké 30%, a kalászosoké 60%-án történik... A föld termőerejének fenntartása erős támaszt nyer, hogy mióta... megtelepültek állandóan dohányt termelnek*”.⁶ A szemlaki vallási alapítványi uradalomban óriásbérleteket találtunk. Ezen óriásbérletek az 1889–1904 közötti állapotot jelentették.

BÉRLŐ	Bérlet nagysága (kh)
Kövér Márton	1752
Istvánffy Béla	494
Lukács László	583
Róth Henrik	475
Maunheim József	400

Az óriásbérletekbe mint látható a zsidó tőke is érdekeltséget vállalt. Egy évre előre kellett a bérlőknek a 8–10 Ft-os holdankénti bérleti díjat kifizetni s ezen túl adók is terhelték őket. A bérleti rendszer a Bánátban is elterjedt. Az Ambróczy bárók aranyági, temesremetei birtokán 1150 kh, a Wimpffen grófok máslaki, saroltavári, buzádi, hodosi, kisgyei, temesfüvesi és bencseki birtokaik egy része két bérlő Szkurka Elek és Weisz Zsigmond kezelésében volt korszakunk végén. A Woraciczky grófok birtoka is bérleti gazdaság volt ugyanekkor holdanként kicsiben 70, nagyban 50 koronáért. A Szapáry, a Hadik, a Baich, a Károlyi, a Movaszy, Barco, a Zelenszky, a Bissingen stb. birtokoknak egy részét különböző haszonbér fejében szintén bérlők kezében találhattuk.⁷ Az arisztokrácia és nagybirtokosság tehát nagy lépést tett a főkéis formák meghonosításában a racionálisabb, piacorientáltabb gazdálkodás bevezetésében. Az eredmények a *technikai-technológiai* színvonalban is megmutatkoztak. A nagy uradalmak élenjáró színvonalat értek el. Noha ezen tanulmány keretei nem teszik lehetővé valamennyi arisztokrata- és nagybirtokos uradalom gépesítettségi-technológiai szintjének bemutatását a korszakunk végéig elért eredményeket néhány példával érzékeltetjük. A példák azt jelzik, hogy nagybirtok korszerűségben, az új meghonosításában az ún. szabad gazdálkodás térhódításában egyaránt vezető szerepet játszott, a hazai agrármodernizációban vezető szerepe nem vitatható.

Az arisztokrácia és a nagybirtok egy része bekapcsolódott – többnyire a birtokhoz kötődő – üzleti vállalkozásokba is. Egy-egy „*uradalmi vasgyár*” például eléggé előkelő vállalkozásnak számított Északkelet-Tiszántúlon, Délnyugat-Erdélyben vagy a Bánátban ahhoz, hogy patinás nevű családok vállalkozzanak. A gróf Teleki család például Dolhán már az 1830-as években vasgyárat alapított.

Kezdetben a vasércet még Gömör megyéből hozták, aztán a birtok közelében Bilke és Iloncza határában (Bereg vármegye) vasércet találtak. A gróf Kálnoky, a Waldstein és a Báradi–Szabó családok birtokain is bányák, illetve „*vasgyárak*” nyíltak. Hasonló a bánáti és nyugat-erdélyi vidékekhez Brassó környékén is a Fürstenberg hercegek, a Chotek grófok a Brassó Bánya és Kohászmu részvényesei voltak. Mindez lehetőséget teremtett egyben az uradalmi erdők előnyös kitermelésére is. A malomalapítások is kedvelt és rangos vállalkozásnak bizonyultak. Mint későbbi fejezeteinkben érzékeltetjük is uradalmi szeszgyárak sora alakult Erdélyben és a Tiszántúlon egyaránt. Az arisztokrácia és a nagybirtokosok patinásan csengő nevei nemegyszer a vasúti részvényesek sorában is megtalálhatók. Megkezdődött hát korszakunkban valami: az agrártársadalom legfelső rétegeinek mérsékelt, korlátozott bekapcsolódása az üzleti vállalkozások rendszerébe.⁸

Az arisztokrácia és a nagybirtok miközben eredményesen korszerűsítette gazdaságát, erőteljesen eltávolodott a gazdaságilag fokozatosan differenciálódó, tömegesen tönkremenő dzsentritől.⁹ A kiemelkedés együttjárt vezető politikai, esetenként gazdasági pozíciók birtoklásával.

Birtok	Gépesítettség (1910)	Művelési mód (1910)
1. Báró Ambróczy Gyula (Aranyág)	2 gőzmalom	
3900 kh	8 HP gőzcséplő	szabad gazdálkodás
	6 HP gőzcséplő	(tejgazdaság)
	1 gőzeke	
	3 kévekötőgép	
	1 szeszgyár	
2. Gr. Serényi Jánosné (Bükkfalva)	1 gőzmalom	négyes vetőforgó
	3 gőzcséplő (10–10 HP)	(méntelep)
	1 gőzeke	(tejgazdaság)
	2 aratógép	
3. Gr. Karátsonyi Jenő Denta(18.000 kh)	Sack ekék	kilences forgó
Ebből: 1.262 a dentai uradalom	rizshántoló	kertészet (19 kh)
	halastó	nagyüzemi sertés-telep
4. Gr. Wimpffen Siegfried (Máslak)	50 HP-s benzinmalom	vetésforgó
18.112 kh	12 HP-s gőzmalom	(lőhere, dohány)
	2 gőzcséplő (6 és 8 HP)	ló és szarvasmarha tenyészet)
5. Csanádi káptalani	1 gőzmalom	négynyomásos nor-

Birtok	Gépesítettség (1910)	Művelési mód (1910)
uradalom	2 8 HP-s gőzcséplő	folki
(Temesség)	2 10 HP-s gőzcséplő	(méntelep) (Nónius)
5.500 kh	1 25 HP-s gőzeke	szarvasmarhatelep
	2 kéveköttő aratógép	juh és sertéseny.
6. Gr. Bissingen Rudolfné	2 gőzcséplő	hármás vetésforgó
(Temesvajkócz)	4 kéveköttő	
3.500 kh	2 marokrakógép	(ló és szarvasm.
	1 szivattyútelep	tenyészet,
	1700 kh mélyföld	sertésstelep)
	lecsapolására	
	1 villanytelep (a	
	kastély világítására) ⁸	

A vallási és regionális hovatartozás, a dinasztiahoz és a nemzeti függetlenséghez való viszony Hanák Péter megfogalmazásában tagolta „*katolikus aulikus nyugati*” és „*protestáns-, nemzeti tiszántúli–erdélyi*” pólusokra a hazai arisztokráciát és az „*ezerholdasok*” csoportját.¹⁰ A dualizmus idején azonban elhalványultak ezek az ellentétek s itt vizsgált régiók arisztokráciája egy sor „*szabadelvű*” a dualizmushoz és az uralkodóhoz hű politikust adott (Tisza Kálmántól – gr. Tisza Istvánig, Bánffy Dezsőig stb.). Az erdélyi fejlődés létrehozta a „*fertálymágnások*” szűk csoportját. A birtok nagysága, jövedelme itt nem teremtett volna arisztokrata életformát, hovatartozást a rang, a név, a családi összeköttetés, a jó házasság vagy a várható dús örökség ezeket is megtartotta az arisztokrácia szűk körű világában.¹¹ Az arisztokrácia és a nagybirtok körei a korszak végéig eléggé zártak maradtak. Felemelkedésre példát nem is találtunk. Legfeljebb odáig juthatott egy vállalkozó szellemű (többnyire zsidó vagy nemzetiségi) birtokos, hogy párszáz holdas gazdaság megszerzéséig vitte.

A földbirtok fenti csoportjaitól nagyban különbözött a dzsentri helyzete. A privilégiumoktól elkényelmesedett, eltorzult, majd előjogaitól megfosztott közep- és kisnemesi rétegek nem voltak képesek lépést tartani a változások áramával. A dzsentri „*elmélkedő álmodozások között elfeledte, hogy gazdálkodni kellene.*”¹² Sem gazdálkodási módszereiben, sem mentalitásában nem volt képes az alkalmazkodásra, az új befogadására, így a múlt fennmaradt rekvizitumaként nehezedett a társadalomra. A dzsentri differenciálódása már a tőkés korszak előtt megkezdődött. Az armális nemesség, a bocskoros vagy a hétszilvafás nemesség már a feudalizmus utolsó évtizedeiben jelentős változásokat tükrözött. A modernizáció felgyorsította, tömegessé tette a dzsentri tönkremenését. A tönkremenés gazdasági oka a birtok szétszórtságában is kereshető. 100 vagy akár 500 holdas szétszórt birtok nem tehetné lehetővé – még esetleges pénzbírság esetén is alig – modern tőkés birtok létrehozását. Ekkora birtok legfeljebb paraszti életforma

esetén biztosíthatott volna jómódot. A gazdasági és politikai küzdelmek felé orientálódó, a kaszinók világába került, a hivatali és katonai karrierre törekvő dzsentri igényeihez azonban többnyire elégtelennek bizonyult a jövedelem, a fennmaradt nemesi életformát nem tette lehetővé.¹³ A „*finom modor*” mi egy vérbeli dzsentrire nézve kötelező volt, melyet „*társaságbeli embereknek megsérteni nem szabad, megtagadni éppenséggel lehetetlen.*”¹⁴

A paraszti társadalom és életforma Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon

Az utóbbi évek falukutatása Erdélyben, a korábbi évtizedek falukutatói mozgalma a Tiszántúlon eltérő szempontok figyelembevételével, de megpróbálta megalkotni az említett területek ún. „*falutipológiáját*”. Jelen esetben nem törekszünk a falukutatás eddigi eredményeinek átértékelésére. Nem a falutipológiák eltérő vonásaira; ezek helyett netán egy újabb falutipológiára próbálnánk törekedni, hanem a falu változásainak érzékeltetésére. Nem a falu, hanem a falu társadalmi és életmódja, illetve annak változásai állnak e dolgozat érdeklődésének középpontjában.

Erdély falvainak tipológiáját Egyed Ákos tanulmánya(i) igyekeztek megrajzolni. Egyed szerint korszakunkban Erdélyben 2649 falu volt. Felmérésének forrásai döntően 1861-es adatok és a korabeli, Erdély közigazgatási egységei szerint készültek. Nyolc erdélyi megyét vizsgált: Alsó-Fehér, Belső-Szolnok, Doboka, Felső Fehér, Hunyad, Kolozs Küküllő és Torda megyéket. Öt székely szék volt továbbá ugyanekkor Csík–Gyergyó, Kánonszék, Háromszék, Maros-szék, Udvarhelyszék, és Aranyosszék, illetve 11 szász vidék Beszterce, Brassó vidéke, Hóhalom, Medgyes, Nagysink, Segesvár, Szászváros, Szeben, Szerdahely- és Ujegyházszék továbbá a Fogaras vidéke. Külön egységet alkotott ekkor még a Partium Erdélyhez tartozó része: Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd megye és Kővár vidéke. A fenti területeken a falvak 3 fő típusa alakult ki történetileg:

Terület	Feudális falu		Szabad falu		Vegyes falu	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Erdélyi vármegyék	1300	88,32 %	47	3,19 %	125	8,49 %
Partium	293	72,16 %	9	2,22 %	104	25,62 %
Székelyföld	53	12,18 %	61	14,03 %	321	73,79 %
Szász székek	41	15,13 %	228	84,14 %	2	0,73 %
Fogaras	15	23,08 %	16	24,62 %	34	52,30 %
Erdély összesen:	1702	64,25 %	361	13,63 %	586	22,12 % ¹⁵

Az említett csoportosítás fő előnye az, hogy a falufejlődés történelmi múltját nagymértékben figyelembe veszi. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a tőkés termelés befogadására is eltérő hajlam alakulhatott ki az egyes falutípusok között.

Nyilvánvaló korábbi fejtegetéseinkből, hogy a nagymértékben szabadparasztai fejlődési utat járó szász vidékek falvai gyorsabban alkalmaztak új eljárásokat, eszközöket, nyitottabbak voltak az árutermelésre, mint a környező, aránytalanabb birtokstruktúrát, mélyebben gyökerező feudális tradíciókat megtartó környező erdélyi megyék. Vigyázni kell azonban a további megállapításokkal, mert mindez már nem vagy alig volt jellemző a székely vidékekre, a határrészi havasi vármegyékre. A jellemző folyamat a különböző falutípusok, volt falutípusok különbségeinek lassú egybemosódása volt, annak említésével állíthatjuk ezt, hogy korszakunk végéig elismerjük a szászok lépéselőnyét a modernizáció terén. Nem látható azonban a székelyek bármiféle előnye, sőt pontosan fokozott lemaradásuk, a tradicionálisabb állapotok fennmaradása volt a tényleges helyzet. A kapitalizmus új színeket hozott. A múltbéli hagyományok helyébe a piac a város közelsége, szívó hatása lépett, mint döntő változást előidéző tényező. A város közelsége sarkallta az árutermelés fejlődését, a modernebb üzletibb, racionálisabb gazdálkodást. A korábbi fejlődés differenciáló hatása viszont érvényesült. A falusi társadalom tagozódása a volt „*feudális falvak*”-ban különbözött a szabad falvakétól, amennyiben jelentősebb volt a zsellérek és a cselédek, nap-számosok aránya.

A tiszántúli (és általában a magyar) falu tipológiáját főképpen Erdei Ferenc vizsgálta. Csoportosítása főképpen településszerkezeti szempontokat követett. Az Erdei-féle koncepció szerint a Tiszántúlon ritka volt az ún. „*szabályos parasztfalu*”. Ha jellemző volt valamelyest, akkor Biharban, a Nyírségben Szabolcs és Torontálban találhattunk ilyet.¹⁶ Az „*apró kisfalvak*” teljesen hiányoztak e vidékről, ezek főképpen a Dunántúlra és a Felvidékre voltak jellemzőek.¹⁷ Az alföldi területeken fontos falutípus volt viszont a „*különös parasztfalu*”. A nagy lélekszámú, kertségekkel esetleg tanyákkal körülvett falusias települések tartoztak ide. Ilyenek voltak például Berettyóújfalu, Sarkad, Nyírbátor, Tiszafüred. Hasonló települések a Duna mentén, de Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyében is akadtak. Az *uradalmi falu*, amely rokonságot mutat Egyed „*feudális falujával*”. Ilyenek szerte az országban találhatók, a Tiszántúlon is.

Zárt szolgai világnak láttatja Erdei e falutípust. A piramis csúcsán itt a birtokos trónolt, alatta az uradalmi tisztviselők álltak, utánuk az iparosok, a béresgazdák, majd pedig a cselédek. Kettős tagozódás volt e helyeken észlelhető: voltak „*urak*” és „*cselédek*”. A köztes rétegek (az iparosok, a béresgazdák, tisztviselők) felülről vizsgálva „*amolyan cselédek*”, alulról nézve pedig urak. Elég nagy ellentétek voltak az egyes uradalmi falvak helyzete között. Volt, ahol minden járt a cselédnek jó lakástól az orvosi rendelőig, volt ahol semmi. A „*polgárosult falu*” sem a Tiszántúl sajátja. Inkább az erdélyi bányászfalvak tartoznának e kategóriába. A nagyvárosok környékén polgárosulhattak a falvak, beépülve a város gazdasági vérkeringésébe. Erdei még két évtized múltán sem lát az Alföldön iparos falut. Pedig a régi országterületen akadt ilyen. Pl.: Abrudbánya, Resica, Anina stb. Krassó-Szörény iparosodottabb vidékein.¹⁸ A különböző jel-

legű falvak ellenére a falusi társadalom azonos rétegződést mutatott. Legfeljebb az arányok különböztek falutípusonként, vidékenként.

A társadalmi változások típusai

Az agrárátalakulás folyamata a „*falu*” társadalmát is átformálta. A jobbágy-felszabadítás minden ellentmondása ellenére is eltörölte a társadalmi mobilitás egyik legfontosabb gátját, a jogi egyenlőtlenséget és utat nyitott egy differenciálódó parasztsztyály kialakulásának.¹⁹ A parasztság lehetséges belső és külső mobilitásának lehetőségében eltérő nézetek élnek a hazai irodalomban. Erdei Ferenc például a parasztságot valamiféle „*altársadalomnak*” fogta fel, bár maga is megjegyezte: „*Nem volt független a parasztsztyók világa egy percig sem a szüntelenül változó felső rendétől.*”²⁰ E koncepció szerint a parasztsztyi társadalomnak vajmi kevés köze volt a „*városok távoli világához.*”²¹ A feudalizmus időszakában valóban jogi és gazdasági alávetettség jellemezte a jobbágysság és zsellérek sorsát, az alávetettséget azonban a jobbágyfelszabadítás feloldotta a parasztsztyi társadalom jogilag a gazdasági lehetőségeiben végső soron emancipálta. Éppen ebből kiindulva a parasztságot itt nem altársadalomként, hanem olyan társadalmi osztályként fogjuk fel, amely bekapcsolódott a tőkés áruterelés folyamatába, amely – ha lassan is –, de élt a kapitalizmus lehetőségekkel, amelyben a tőkés viszonyok a falut is elérő hatása miatt újra differenciálódott és amely a differenciálódással párhuzamosan a gazdaság más szféráinak is tartalmat jelentve fokozottan átvándorolt a gazdasági élet területeire, főleg az iparban. Ebben az értelemben osztjuk véleményünket, hogy a parasztságra a modernizáció kétféleképpen is hatott: részben *elősegítette a differenciálódást*, részben *azonban az „összeolvadást”* a társadalom más rétegeivel.²² Mindemellett igazak Hanák Péter megállapításai a parasztsztyi polgárosodás „*belterjes*” és „*külterjes*” útjáról.²³ Utóbbi tanulmány szerint a parasztsztyi polgárosodás belterjes útja inkább a Dunántúl nyugati és déli megyéire, a Kisalföldre, az Alföld néhány speciális kertgazdasági övezetére, illetve az ipari centrumok környékére terjedt ki: például az itt vizsgált régiók esetében a Bánát területére. A belterjes polgárosodást a profitorientált vállalkozói számítás, a mezőgazdasági szakszerűség, a jobb talajművelés, a változatosabb vetéssztyó, bizonyos fokú üzemszervezés, istálló- és szakszerű állattartás és valamilyen fokú vállalkozói magatartás (malom, tej, szesziparban való részvétel) jellemezte. Ezt a belterjes polgárosodást nevezte az agrártörténeti szakirodalom (pl. Orosz István) szabadgazdálkodásnak.²⁴ A parasztsztyi polgárosodás *külterjes* típusát a kelet-dunántúli mezővárosok, falvak s az alföldi és erdélyi esetleg az észak-kelet-felvidéki parasztsztyi gazdálkodás jelentette. Itt a tradíciók továbbélése erőteljesebb volt a modernizációs hajlamtól. Húzódozott az itteni parasztsztyág minden újtól: vasekétől, a cséplőgéptől csakúgy módszerek változtatásától. Végül is valamilyenfokú modernizációra a kényszer vitte rá e területek parasztsztyágát.²⁵ Ez a típus a profitorientált parasztsztyi típussal szemben

földorientált volt. Szeme előtt az „*úri birtokosság*” soraiba való felemelkedés lebegett. A birtokos paraszt életmódjában – a földorientált típusnál – az úrhatnomság jegyei kézzelfoghatóan jelentkeztek. Szívesen tartott kapcsolatot az „*urakkal*” fiát előszeretettel adta középiskolába, netán gazdasági iskolákba, szaktanfolyamra stb. E földorientált értékrend a falusi élet szigorú magatartásnormáinak továbbélését is elősegítette. A szokáskultúrához való szoros ragaszkodás például az úgynevezett „*dülös tagosításban*” is testet öltött, amely aztán késleltette a modernebb agrotechnika alkalmazását.²⁶

A parasztság differenciálódása

Korábban már utaltunk arra – a jobbágyfelszabadításról szólva –, hogy már a feudalizmus korában meglehetősen erősen differenciálódott a paraszti társadalom. Itt és most nem is elsősorban az egyes paraszti rétegek „*öröklött*” a jobbágyfelszabadítás mikéntjéből eredő hátrányait vizsgálánk, bár ettől nem lehet a későbbiekben sem teljesen elvonatkoztatni. A modernizáció folyamatában azonban egy „*új típusú*” differenciálódást vélünk felfedezni. Újdonsága az egyes paraszti gazdaságok racionalizálódásában, piacorientáltságában, illetve a tőkés viszonyokhoz alkalmazkodás képességében rejlik. A paraszti rétegződésről író szerzők mindegyike egyetért abban, hogy holdakban nem lehet a parasztság rétegződését kifejezni.²⁷ Az előzőekben vázolt „*szabadgazdálkodás*” vagy „*belterjes polgárosodás*” keretében művelt 20 holdas paraszti birtok egészen mást jelentett, mint ugyanez tradicionális, nem piacorientált „*külterjes polgárosodás*” keretei között. Ugyanakkor elvonatkoztatni sem lehet a parasztság birtok szerinti tagozódásától, amikor a parasztság rétegződését, társadalmi típusait kívánjuk megrajzolni.²⁸

A paraszti társadalom felső rétegének a „*parasztpolgárságot*” vagy *gazdag-parasztságot* tekinthetjük. Egyértelműen idesorolhatjuk az 50 hold feletti paraszti gazdaságokat, de bizonyos területeken (Bánát, Délnyugat-Erdély, a tiszántúli „*nagyvárosok*” környékén) akár a 20–30 hold feletti gazdaságokat is. Az ilyen jellegű gazdagparaszti birtokon kitűnő felszerelést találhatunk, gyakran alkalmaznak korszerű módszereket. Korszakunkban egyre inkább a piac kerül a gazda érdeklődésének homlokterébe és szakítván a tradíciókkal, a város, a piac kívánta összetételben termel. Megjelent ezeken a birtokokon az idegen munkaerő is. Napszámosok, summások, részesművelők alkalmazása hódított teret. A parasztgazdának szavazati joga volt, így megbecsült „*polgárként*” a politikai életbe is bekapcsolódhatott. A községben, ahol élt megkülönböztetett tisztelet övezte. A templomban az első sorokban ült, állandó helyen, protestáns vidékeken netán a presbitériumnak is tagja volt. Ugyanakkor életmódja, kultúrája, szokásai alapján ahhoz a paraszttársadalomhoz sorolható, melyben vezető szerepét gyakorolta.²⁹ Ő maga és családja keményen dolgozott, részt vettek a mezei munkában, szemmel tartotta persze a nagyobb „*úri gazdaságokat*” is, s ott megjelenő újat

igyekezett lehetőségei szerint minél hamarabb meghonosítani saját birtokán. Az ilyen gazdagparaszti famíliában teret hódított az egyke. Gondosan vigyáztak arra, hogy a föld ne osztódjon és a piacorientáltság sem zárta ki teljesen a földszerzés igényét.³⁰ Ahogy Darvas József írta: „*a jobbágyi sors emlékeitől való szabadulás, az emberré válás, az öndokumentálás vágyának aszketikus dühével vetették magukat a szerzésre, náluk mindez a polgári jólét, a polgári elismerés eléréséért történik.*”³¹

A legfeljebb öt százalékot kitevő gazdagparaszti réteg mellett a falusi, paraszti társadalomban jelentős szerepet kapott a „*középparasztság*”. Ez a társadalmi csoport a keleti végeken a paraszti társadalom legfeljebb negyedét jelentette. Ez esetben már a birtoknagyság inkább a húsz holdhoz közelített. Nem volt már annyira lehetőség a gépesítésre és idegen munka alkalmazására sem. A bevételek éppen, hogy fedezték a kiadásokat, így az erőteljes modernizációra se pénz, se fantázia nem ösztönözhetett.³² Maradt a munka virradattól sötétedésig. A hajnal hasadtával megindult a szekerek sora a földekre: szántani, vetni, aratni indult a család. Erdei Ferenc szavaival: „*annyit dolgoznak, amennyit erejük bír és csak az öreg és beteg mentesülhet a munka alól. Hogy valakinek már biztosítva van élete fogytáig a kenyere, hogy annyi a földje, amennyi munka nélkül is bőségesen eltartaná, nem számít; aki paraszt, annak dolgoznia kell szüntelenül, áthághatatlan erkölcsi szabály ez, amely nem ismer kivételt.*”³³ Birtokainál fogva ez a réteg jelentős szerepet játszott a falu társadalmában, s talán a parasztság legjellegzetesebb, a falu életét leginkább meghatározó típusát képviselte.

Kemény erkölcsű és szokáskultúrájú paraszti világ élte túl a múlt századot. A falu zárt világa erős közösségi kontrollt teremtett. E kontroll az élet homlokterébe a munkát állította. A hétköznapiakon túl megszabta az „*ünnepek*” és az „*események*” rendjét a templomba járástól a bálig vagy a család belső rendjéig, sőt az erkölcsös szexuális magatartásig.³⁴

A *szegényparasztság* tette ki a paraszti társadalom egyik legnépesebb rétegét. Saját néhány holdja – vagy még ennél is kisebb parcellája – nem biztosított önmagában megélhetést. Anyagi helyzete bizonytalan volt, saját „*gazdasága*” mellett kénytelen volt minden lehetséges munkát elvállalni. A szegényparasztság alsó rétegét – az egész paraszti társadalom körülbelül egyharmadát – az *agrárproletáriátus* jelentette. E réteg függő viszonyban volt a birtokosoktól. Legszegegyebb rétegét jelentette a falunak, ahol élt. A kiút sokuknak vagy a városi munkavállalás vagy a kivándorlás volt. A századforduló előtt ehhez a réteghez jutott el először az agrárszocializmus. A megszokás, a hagyományok ugyanakkor legtöbbjüket a faluhoz kötötték.³⁵ A város távoli forgataga, piaca, utcái és templomai nemegyszer az életben egyszer – vagy még annyiszor sem – látott élményt jelentettek ennek a rétegnek. A helyi falvak népével bizony előfordult, de az Alföldön is megesett, hogy egész életén át sem hagyta el a falut, főleg a nők, hisz a férfit a katonaság kimozdította. A parasztság differenciálódása jelen-

tősen előrehaladt. Az egyes paraszti rétegek közötti különbségek elmélyültek korszakunkban.³⁶

A birtok nélküli parasztság vagy „mezei munkásság” létszáma is növekedett korszakunkban. E növekedés forrása részben a differenciálódás, szegényparaszti földnélkülivé válása, részben pedig a nagy népszaporulat. A szegényebb családokban sokszor igen sok gyerek született s az „egyke” privilégiuma az amúgy is gazdagabb paraszti rétegeké maradt. Erdély területén a birtok nélküli parasztság negyedét, a tiszántúli és bánáti vármegyékben viszont 30–40%-át tette ki az a paraszttársadalomnak. Ugyanakkor nemzetiségi szempontból is különbségek voltak. A szász megyékben (Beszterce–Naszód, Brassó, Szeben, Nagy-Küküllő) a birtok nélküli parasztok aránya alacsonyabb, mindenképpen 25 % alatti volt a századforduló körül, míg például az erősebben román lakosságú megyékben a 30–40%-ot meghaladhatta arányuk (Bihar 38,33, Arad 39,07, Temes 41,54, Torda–Aranyos 46,28 %). Egészen kiemelkedett a jelentős ruszin lakossággal rendelkező Szatmár megye 52,41%-os arányával.³⁷

A föld nélküli parasztság főbb foglalkozási csoportjait a *napszámosok*, az *aratómunkások*, a *családság*, a *summások* és a *pásztorok* stb. alkották. A napszámosok csoportja volt a legnépesebb. Akkor és ott és jószérével annyiért dolgoztak, ahol és amennyiért lehetett. A kapálástól az ásásig, a kert és a szőlőművelés, az erdőgazdálkodás minden fontosabb munkájánál találkozunk velük. Külön csoportba tömörülve, akár a szegényparasztsággal, sőt a falusi iparosokkal is kiegészülve alkották az aratóbandákat. Az otthoni aratások után, mellett vagy helyett, az aratóbandák járták az országot. Járhatták is főleg az agrársztrájkok idején. Darvas József írta, hogy Orosháza környékén például 1892-ben „*vízkeresztkor, a beszegődés hagyományos napján olyan béreket kértek a cselédpiacon, hogy a gazdák haja is az égnek állt.*”³⁸ Meg is lett az eredmény, hisz a későbbi aratósztrájkok idején felvidéki szlovákokat és a „*bihari szélek szegénységgel zsúfolt falvaiból magyarokat, románokat vegyesen*” szerződtek a helyi napszámosok helyett.³⁹ A vándor aratóbandákra Erdélyben és a Bánátban is számos példát lehetne említeni.⁴⁰

A napszámosok életéről sok mindent elmond, hogy az aratás rövidülése (gépésítés) miatt keresetük Rubinek Gyula kimutatása szerint 1860 és 1894 között végeredményben csökkent, igaz, hogy az 1894. évben kialakult igen alacsony béreket vette a tanulmány alapul. Mindenesetre a 200 Ft-os kereset aratási időre jónak számított mindkét időpontban.⁴¹

A cselédek, a pásztorok vagy a kubikosok életkörülményei sem voltak rózsásabbak. A cselédsors anyagilag szerény, de biztos állást jelentett, de az emelkedés, a perspektíva lehetősége nélkül. A cseléd főleg az 1876-os törvény után teljesen kiszolgáltatottja volt a gazdának. A cselédek között persze volt ranglétra. A gyalogbéres, a szekeres-béres és az öreg béres között egy hierarchia létezett.

A föld nélküli parasztság – mindent összevetve – igen alacsony jövedelmű, a belső piacot szűkítő, járandóságát sokszor és nagymértékben terményben kapó csoport volt.

Mindennapi élet, szokások, változások

A múlt század második felében és a századelőn a parasztság jó részét még a természet rendjéhez igazodó, „*munkacentrikus*” életmód jellemezte. E természeti ritmushoz legjobban az elmaradottabb, hagyománytisztelőbb vidékek lakossága ragaszkodott.⁴² A székelyföldi havasok vidéke vagy a Barcaság – és egyáltalán – Erdély északnyugati vidékei, avagy a Tiszántúl területéből Máramaros vidéke a leghagyománytisztelőbb tájegységek közé tartoztak. E helyeken a modernizáció hozta életforma-változásokat kimutatni azért nehéz, mert évtizedeken át alig változtak ennek meghatározó tényezői: a lakás, a szokások, az öltözet stb.⁴³ A hagyományok továbbélését nemcsak az ipari központoktól való távoltság, de a nemzetiségi elkülönülés igénye is nagymértékben elősegítette. Mint-hogy az életformában felfogásunk szerint nemzetiségek szerint mindvégig eléggé lényeges különbségek mutatkoztak, az életforma-változásokat is ebben a csoportosításban vizsgáltuk.

A magyar falvak lakóházai „*két, illetve háromszatúak*” voltak. Korszánkban egyre inkább a „*háromszatú*” ház jött divatba. A konyha volt a ház lelke. Itt tartózkodott a nap jó részében a család, itt voltak a közös étkezések. Hosszú családi beszélgetések jellemezték az estét, avagy csendes üldögélés a kályha mellett vagy a kemence padkáján. A szoba napközben üres volt.⁴⁴ A háromhelyiséges házakban megjelent a szépen berendezett, esetleg gyönyörű hímzésekkel (kalotaszegi, beregi stb.) díszített tiszta szoba. Ide a család alig ült be, ez a vendégeknek volt fenntartva és díszessége, gazdagsága státuszszimbólumnak számított. A gazdasági épületek már elkülönültek a háztól. Hátul az udvarban épültek az ólak, esetleg az istálló. A házakat körülkerítették s egyre gyakoribbá vált a díszes kerítés. A modernizáció nagy vívmánya a „*pormentes*” út megjelenése volt. A sártengerben üde szigetet jelentettek az itt-ott megépülő, a falvakat átszelő, várossal összekötő makadámutak.

A szászoknál is külön állt a lakóház a gazdasági épületektől. Kimért utcások jellemezték a szász falut, gondosan körülkerített házak magas „*fedeles kőkapukkal*”, melynek fedele alatt a szénásszekér is áthaladhatott. Kukoricacsűr állott az udvaron, továbbá sütőház, istálló és – egyre inkább betonból épült – trágyatelep. A ház mögött többnyire virágoskert, gyümölcsös díszelgett. A szász háznak is három helyisége volt (az esetek többségében). A verandáról a konyha-pitvarba lehetett menni, amelyet hans-nak neveztek. Az utca felőli szobát stube-nak nevezték. Ennek két utcára és két udvarra nyíló ablaka volt. Ez ünnepi vendéglátó helyiség volt s funkciója azonos volt a magyar tiszta szobáéval. Az utca és udvar felőli sarokba hosszú ülőpadot helyeztek asztallal. A másik sarokban az asszonyi

büszkeség fellegvára, az oszlopos, fedeles ágy állott, több sorban a szoba menyeyzetéig megrakva ragyogó hímzésű párnákkal.

A székely háznak színhez hasonló előtere „eresze” volt. Jellegzetes tűzhelynek a kandalló számított. A csempés kandallón kívül azonban még megtalálhatók voltak e vidéken a vesszőből szép technikával font és kívül tapasztott úgynevezett gógángok, hozzájuk tartozó szerszámokkal.⁴⁵

A gógángnak, gócnak, cserénynek vagy cserepesnek nevezett kandallószerű füstfogó, amelyen főznek igen népszerű. A csíki ember igen szeretett a góc mellé heveredni. A szoba vagy ahogyan itt nevezte a ház nemcsak alvó és pihenőhely, hanem munkahely is volt. Téli időben ott fontak, faragtak, ott állt a káposztás és az eceteshordó. A tiszta szobában (ha volt) tartották a féltettebb dolgokat; vásznat, szappantáblákat, sőt esetenként az oldalszalonnákat is.⁴⁶

A székely építkezés elragadó megnyilatkozása volt a székely kapu. Három kapufélfa (kapuzábé) alkotja. Ezekre támaszkodik a „galambúgos zszindellyel fedett tető.”⁴⁷

A román házak balkáni jellegét legjobban a havasi pásztorok szállása a stina őrizte. A stinában a ház közepén égett a tűz. A bútorok igen alacsonyak voltak. Például az asztal 40 centiméter magas lehetett. Lócák állottak a fal mellett. Szántalpra szerelhető változatát, amely 1–2 ember szállásául szolgált és vontatható volt, colibának nevezték. A románság egyébként házait többnyire szász, illetve magyar minták alapján építette. A Nagyszében környéki román falvakban a szász kőházak, a mezőségiekben székely, szamosmenti aranyosszéki stb. az Alföld keleti peremén a magyarság helyi házainak román másaival találkozunk.

A mezőgazdaság – a hegyvidéki tájakon – szákös terméseredményei arra kényszerítették a hegyek lakóit, hogy háziiparral is foglalkozzanak. A háziiparban kisebb szakosodás is kialakult a múlt század második felére: a székelyek például bükkfaedényt és létrát, szekeret, szuszákot, zszindelyt, szövőszéket, deszkát, cserépedényt stb. készítettek.

A román háziipar erős oldala a mészégetés, faszén készítés és fenyőfa eszközök fabrikálása volt. A szászoknál egyebek között szalmakalap készítés, famegmunkálás és a gyapjúszövés jelentette a jellemző háziipari elfoglaltságot.⁴⁸

A termékek értékesítése gyakran cserealapon történt. Búzáért avagy kukoricáért cserébe adták a fenti háziipari termékeket.

Erdély állatállományát korabeli források 6–7 millióra becsülték. Voltak jellemzően gabonatermő vidékek (Háromszék, Marostorda, Udvarhely, a Maros és Küküllők tájéka) a a korszak vége felé 12–13 millió métermázsa gabonát termelt. Másutt, mint például a Mezőség jó részén rossz és elégtelen volt rendszeresen a gabonatermés.⁴⁹

A havasok székely és román lakossága gyakran nemcsak a Mezőségig, de akár a Tiszáig is elkalandozott szállítván háziipari termékeit szemesterményért cserébe.⁵⁰

A kenyér, mint látszik is bizony szükében volt Erdélyben. A Mezőség termékeny lankái még csak megoldották a mindennapit, és a havasok vidékén már ünnepi eledelnek számított. A hegyek lakói kukoricaliszttel pótolták a búzalisztet. A főtt kukoricalisztet, amelyet étkezésként rendszerint különfőztek, melegen kedvelték a székelyek, akik puliszkának nevezték, s a románok (mamaliga). Ebből a lisztből sütemény is készült, a málé és a juhtúrós puliszka (románul: brinza), de ették szilvalekvárral, friss és aludttejjel, juhtejsavóval és „*hagymalével*” is.

A savanyú káposztának is nagy szerepe volt az étkezésben. Utóbbi puliszkával vagy főtt burgonyával egyaránt fogyasztották. Leveseket babból (paszuly), burgonyából, gyümölcsből a vadnövényekből is készítettek. Saját maguk állították elő az ecetet is többnyire vadalmából és vadkörtéből. Fontos élelmezési cikk volt az úgynevezett bükkolaj. Ezt az ételolajfélét bükkmakkból és egyéb olajos növényekből sajtolták. A fűszerek közül legfontosabb a bors és a hagyma volt. A paprika helyett Erdély sok vidékén a borsot használták. A magyarság kedvenc süteménye a kürtöskalács volt, a szászok igazi ünnepi csemegéje pedig a hanklich. Ez olyan sajátos kelttészta-lepény volt, melynek teteje tojásból, juhvajból és szalonnából készült krémmel volt jó vastagon bekelve. Egy-két, manapság kétségbeejtőnek tűnő, étkezési szokás is élt a szászoknál. A jó háziasszony bizony nem felejtkezett el mazsolát tenni a vasárnapi tyúkhúslevesbe. A magyarok a mazsolát nemritkán a májas hurkában kedvelték.

Számottevő változást hozott a tőkés iparfejlődés az erdélyi tiszántúli népesség öltözködésében. A múlt század közepén még majd minden kikerült a faluból, ami menyecskének, asszonynak, lánynak s az erősebb nemnek kellett. A hetvenes, nyolcvanas évektől ugyanakkor egyre nagyobb teret hódított már a „*városi ruha*”, a távolból Erdély és Tiszántúl népére is rászakadó nemzetközi viselet: a posztó, a bársony, selyem és gyapotholmi. Legtovább a pásztorkodó juhászok őrizték talán ősi viseletüket, no és az elzárt hegyvidék székely lakossága. A székelyek öltözete, népviselete visszaidézte ősi katona mivoltukat. Fehér posztónadrágot (harisnya) fűzős bakancsot, szőttes mellényt (kurti) viseltek nyáridőben. télen hosszú, többnyire barna háziszőttes kabát (zeke avagy szokmány), magas kemény csákószerű kalap volt a férfiak öltözéke.⁵¹ A női viselet is egyszerű volt Székelyföldön. A szebbik nem szorosán az alakhoz simuló színes, bársonnyal szegett, zsinórozott mellényt viselt, színes köténnyel és lágyszárú csizmát. Télen a nők is barna háziszőttes kurtit hordtak.

Az ünnepi alkalmakkor mindkét nem kiöltözött. A bál, a tánc óriási esemény, az ismerkedés, udvarlás szent helye volt. Ilyenkor a lányok még szebben fésülték meg többnyire kontyban hordott vagy felül középen elválasztott és hátrakötött frizurájukat. Lábszárközépig érő szoknyát vettek fel, amelyet két sor fodor díszített. A szoknya lehetett egyszínű, de hosszában csíkos is. Kis mellénykékük derékig ért s az eleje és az alja rendszerint hímzett volt. A fehér bőujjú blúz volt mindehhez a szokásos viselet. Bálba menet illet a lányoknak egy szál virágot

fogni kezükben. A férfiak hetyke körkarimás kis kalapot tettek a fejükre. Hófehér inget vettek fehér hímzett nadrágot, ragyogó fekete keményszárú csizmájukhoz. Az ünnepi öltözetet fekete mellény egészítette ki, melyre illet (a kedvenc lánytól) egy fehér szegfűt vagy rózsát kitűzni.⁵²

Erdély nyugatibb részein nagy változatosság jellemezte az öltözködést. A legdíszesebb talán Kalotaszeg viselete volt, de több helyen találni egyéni arculatú népi öltözködést másutt is. (Torda–Aranyos vm. Torockó stájer eredetű magyar viselete stb.). E vidékeken színesebbek a női ruhák, dúsabban hímzett a mellény. Kalotaszeg vidékén nemesen ötvöződött a „gyári” anyag és a népi hímzés. Csodálatos kötények és főkötők voltak az asszonyokon még hétköznap is. Az ünnepek pedig igazi parádét jelentettek az „*asszonyi ügyesség- és szépség parádéját*”. Megjelennek a mintás anyagok a nők öltözetében hétköznapra szánva, de nagyon lassan hódítottak teret. A nagyobb ünnepeken – főleg ha lakodalom volt –, bizony ki kellett rukkolni az asszonyoknak, de főképpen a menyasszonynak. Az volt a szokás, hogy a „*menyasszony ágyát*” bemutatták a lakodalmas népnek. Gyönyörűen hímzett párnák (akár egy tudat is) káprázatos ágyterítők jelentették az értékes stafírungot. A menyasszonyi ruha pedig sok száz órás munkáról tanúskodott csakúgy, mint a vőlegény igazán cifra cifraszűre.

A lakodalmas nép pedig megszemlélte, dicsérte az ifjú asszony hozományát, ügyességét.⁵³ A férfiak már jóval kevésbé voltak díszesek Erdély nyugati vidékein. Ruházatukat sokkal inkább egyszerűség és célszerűség határozta meg. Még a századforduló után is dívott a bőgatya, amit esetleg még az otthon szőtt vászonból varrtak.⁵⁴

A magyaroknál a szászok sokkalta nagyobb „*textilfogyasztók*” voltak. A múlt század második felében is még az a szokás volt körükben, hogy évente 4–5 nagymosásnál többet nem illik tartani. A szokáserkölc szerint óriási fehérneműkészlettel kellett minden családnak rendelkeznie. A régi viseletet az asszonyoknál a háton hordott hosszú köpönyeg (kravsel mantel) a hátul felálló merev gallérú köpeny (kürschen) az úgynevezett bőrmelles (braslatz), a hosszú, térdén alul érő kirchenmantel jelentette. Szembetűnő volt az asszonyi fátyolviseletek változatossága. A konfirmációtól egészen a házasságig az „*eladó lányok*” süvegszerű, henger alakú „*borten*”-t (süveget) viseltek. A férfiak feltűnően magas szárú térdig vagy kissé térdén felül érő csizmát hordtak, többnyire sötét nadrágot fehér inggel és hímzett, gyönyörűen díszített ujjatlan kabátot. Ehhez illet szokásaik szerint a keskeny karimás kalap, esetleg tolldíszszel.⁵⁵

A századforduló körül készült fényképek szemmel láthatóan a gyári anyagok térhódítását mutatták. Finom fehér vászon, gyors immár a blúzok anyaga, teret hódítanak a selyem és szövetanyagok. A gyári textiláru térhódítását azonban – szerencsére – nem követte a népi hímzés és öltözködéskultúra hanyatlása. Gyönyörűen kihímeztek ruháikat az asszonyok és ékesítették magukat a népi iparművészet remek darabjaival. Csodálatosan szép volt például a Szeben várme-

gyében szokásos, derekat szorító, derékon körültekert kígyószerű öv, vagy az asszonyok, lányok nyakában függő hatalmas medál.

Legkevésbé a románok öltözkéire hatott a modernizáció. Megmaradt sok tekintetben az önellátás, a házi készítésű ruházat. Igaz a bocskort már nemegyszer *gumiból* készítették, de a fehérenemű és a ruha házi gyártmány maradt. télen nyáron viselte a román a pieptariunak nevezett „*fűzhető mellrevalót*”. Télen hosszú bundát hordtak (cojoc), jobb időben házi szövésű nemezszerű köpönyөгet. Otthon készítették a hideg időben hordott nadrágot (ciaricin). Derekukon bőrovet viseltek. Ennek rekeszeiben saját készítésű fapoharat, furulyát és pipát viseltek. No meg a vásárban vett kést, bicskát.

Különös volt a hegyvidéki román asszonyok – korszakunkban is jórészt – megmaradó ruházata. Szoknya helyett egy fota nevű szövetdarabot csavartak magukra csípőn alul és ezt az öltözetet derekukon egy övvel megkötötték. Meg kell jegyezni, hogy a románok öltözködésben, életformában igen gyakran idomultak magyar vagy szász környezetükhöz. A román öltözési szokások változását a gyáripár többnyire csak utóbbi esetben befolyásolta.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején, MT. VII. 435. p.
2. Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg, 1848–1918. 24–25. p.
3. Orosz István: A szabad gazdálkodás elterjedése Északkelet-Magyarországon. Debrecen, 1973. Különnyomat, 178. p.
4. Constantinescu szerk.: Erdély története, II. kötet. Bukarest, 1964. 221. p.
5. Hasonló megállapítás Hanák Péter: Magyarország társadalma a századfordulón, i.m. MT. VII/1. 488–491. p.
6. Gaál Jenő: Aradvármegye és Arad sz.k.v. leírása. Arad, 1848. 79. p.
7. Ottlik Péter: Temes vármegye mezőgazdasága, i.m. Borovszky Samu szerk. MVV. Temes vármegye 172–179. p.
8. Gaál Jenő: i.m. 234. p., illetve Temesvári KIJ. 1879–81., 146–147. p. és Szilágyi István: Máramaros vm. leírása, Bp., 1876. 433–434. p. alapján.
9. Károlyi Mihályné: Együtt a forradalomban 134–137. p. hasonló gondolatok.
10. Hanák Péter: i.m. 436–437. p.
11. Hanák Péter: i.m. uo., illetve Lippay Zoltán: A magyar birtokos középosztály és a közélet, 35–36. p., és Makkai János: Urambátyám országa, 225. p.
12. Gyulai Pál: Egy régi udvarház utolsó gazdája, Idézi: Hanák Pl.: szerk. Hogyan éltek elődeink? Bp., 1980. 154. p., illetve Pesti Hírlap Nagy Naptár-sa, 1928. 452. p.
13. Gergely András – Szász Zoltán: Kiegészítés után, Bp., 1978. 89–91. p.
14. Egy nagyvilági hölgy: A jó társaság modora és illemszabályai. Bp., 1894. 1. p.
15. Egyed: i.m. 18. p., illetve pl. Gunda Béla: Erdély néprajza, Bp., 1940. 79. p.

16. Erdei: Magyar falu, 78. p.
17. Erdei: i.m. 92. p.
18. Erdei: i.m. 118–128. p.
19. Gunst Péter: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális különbségei Európában, Etnographia, 1975. általános elemzést ad a parasztságról.
20. Erdei Ferenc: Parasztkok. Bp., 1973. 13. p.
21. Erdei Ferenc: Magyar falu. Bp., 1974. 7. p.
22. Egyed: Falu, város, civilizáció, Bukarest, 1981. 226. p.
23. Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején, i.m. MT. VII/1. 488–491. p.
24. Orosz István: i.m. 173–180. p.
25. Hanák Péter: i.m. 491. p.
26. Uo.
27. Hasonlóan vélekedik Egyed Ákos: i.m. 206–207. p.
28. Darvas József: Egy parasztcsalád története, 169–170. p. hasonló gondolatokat fogalmaz meg.
29. Egyed: i.m. 228–229. p.
30. A francia parasztság polgárosodásáról, id. Theodor Zeldin, France 1848–1945. Ambition and Love, Oxford, 1979. 173. p. Ott idegen spanyol, olasz, lengyel bérmunka alkalmazása dívott, illetve Darvas József: i.m. 169–170. p.
31. Egyed: i.m. 229. p.
32. Erdei Ferenc: Parasztkok, Bp., 1973. 21. p.
33. Braun Róbert: A falu lélektana, Huszadik Század, 1913. I. k. 545–571. p., illetve 690–713. p.
34. Egyed: i.m. 229. p.
35. Gergely András – Szász Zoltán: Kiegyezés után, Bp., 1978. 99–100. p., illetve Constantinescu: Erdély története, II. k. 226. p.
36. MKON 1900. II. k. alapján, Vö.: Egyed Ákos: i.m. 232. p.
37. Darvas József: Egy parasztcsalád története, 127–128. p.
38. Uo.
39. Egyed: i.m. 237–239. p.
40. Rubinek Gyula: Parasztszocializmus c. művéből idézi Ecséri Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság, 61–62. p., illetve Hoffer Tamás: Aratási szerződések, Néprajzi Közl. 1959. 4. sz. 254–259. p.
41. Hanák Péter: i.m. 490–491. p.
42. Varró István: Szociológia és néprajz, Huszadik Század 1907., II. k. 712–723. p.
43. Kóris Kálmán: Az alföldi magyar parasztság építkezésének szociológiai jelentősége, i.m.: A szociológia első magyar műhelye, Bp., 1973., 259. p.
44. Viski Károly: Erdélyi népelet, 125–126. p.
45. Uo., 127. p.

46. Gunda Béla: i.m. 80–81. p.
47. Jakó Zsigmond: A románság megtelepülése a középkorban, Erdély és népei, Bp., 1941., 185–189. p.
48. Viski: i.m. 128. p.
49. Zandirhám: Erdély és a csonka Magyarország, Bp., 1920. 27. p.
50. Erdély. Bp., 1940. 131–132. p.
51. Erdély: Magyar (székely) táncbamenők, fénykép alapján. Bp., 1940., 133. p.
52. Viski: IX. és XIII. tábla alapján, i.m. Erdély, Bp., 1940.
53. Viski: X. tábla i.m., Bp., 1940.
54. Erdély: i.m. XIX. tábla
55. Erdély: i.m. 128–129. p.

